

Міністерство освіти і науки України
Львівський національний університет імені Івана Франка
Філологічний факультет
Кафедра української мови

**МОРФЕМІКА Й ДЕРИВАТОЛОГІЯ
СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ:
ПРАКТИКУМ**

для студентів українського відділення
філологічного факультету

Л ь в і в -2014

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Рекомендувала до друку
кафедра української мови
Протокол № 12 від 3.07.2014 року

Марія Білоус, Ірина Кузьма

МОРФЕМІКА Й ДЕРИВАТОЛОГІЯ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ: ПРАКТИКУМ

для студентів українського відділення
філологічного факультету

Відповідальний за випуск Зеновій Терлак

Редактор Марія Білоус

ВСТУП

Практикум укладено відповідно до програми з морфеміки й дериватології для студентів українського відділення філологічного факультету. У ньому подано перелік теоретичних питань та систему вправ, а також тестових завдань для практичних занять і самостійної роботи студентів із названого курсу.

Навчальний матеріал із морфеміки й дериватології згруповано у два блоки: перший ґрунтується на анатомічному підході до вивчення класів морфем різних частин мови й до способів словотворення, а другий – на комплексному аналізі особливостей морфемної і словотвірної будови кожної з повнозначних частин мови зокрема. Завдання другого блоку рекомендовано для самостійної роботи студентів при модульно-рейтинговому методі навчання.

До кожної теми подано методичні коментарі щодо виділення морфем, складних випадків морфемного аналізу, а також щодо етапів словотвірного аналізу слів різної словотвірної будови.

До вправ подано зразки виконання, що полегшить студентові працю; указано літературу, яку він повинен опрацювати, перш ніж виконувати завдання. Переважна більшість вправ має проблемно-пошуковий характер, що вимагає від студента активізації знань із попередніх і паралельних курсів (лексикології й фразеології, фонології й фонетики, історичної граматики), уміння користуватися різними типами словників.

ЗМІСТ КУРСУ

I. МОРФЕМІКА

Морфеміка як лінгвістична дисципліна, що вивчає систему морфем (типи морфем, їх будову) і морфемну структуру слів; її об'єкт і предмет дослідження, проблематика. Місце морфеміки в системі лінгвістичних дисциплін, її зв'язок з фонологією, морфологією, словотвором та іншими розділами мовознавства.

Поняття морфеми як мінімальної значущої одиниці мови. Широке й вузьке трактування поняття морфеми. Знакова природа морфеми. Морфема як двопланова мовна одиниця. Відмінність морфеми від інших мовних одиниць: фонем, слів, речень.

Морф як реалізація морфеми в мовленні. Варіювання субстанційних морфів і причини, які його зумовлюють: морфонологічні чергування, усічення та накладання морфем тощо. Розмежування аломорфів і варіантів морфеми.

Функційна значущість морфеми. Типи мовних значень, які передають морфеми. Номінативна (репрезентативна), експресивна й конструктивна функція морфем. Роль морфем у словотворенні та словозміні.

Класифікація морфем. Основні класифікаційні ознаки. Поділ морфем за роллю у складі слова: кореневі й афіксальні.

Поділ морфем за наявністю або відсутністю звукового показника: субстанційні й нульові. Критерії виявлення нульових морфем.

Класифікація коренів й афіксів з погляду морфемної самостійності та повторюваності (відтворюваності) у складі слова: вільні та зв'язані (радиксоїди) корені; регулярні, нерегулярні й унікальні (уніфікси) афікси. Причини, які зумовлюють виникнення зв'язаних коренів й унікальних афіксів.

Види афіксів за місцем розташування у слові щодо кореня: префікси, суфікси, закінчення, постфікси. Поняття інтерфіксів; широке й вузьке розуміння інтерфіксів. Інтерфіксація як один із способів пристосування морфем у слові. Питання конфіксів (циркумфіксів).

Афіксоїд як морфема проміжного типу; префіксоїди та суфіксоїди, критерії їх визначення. Питання структурного статусу афіксоїдних слів. Поняття аброморфеми: аброкорінь, абропрефікс й абросуфікс.

Багатозначність та омонімія афіксів, критерії їх розрізнення. Синонімія афіксів й афіксоїдів.

Типи афіксів за функціями: формотворчі (словозмінні, реляційні) та словотворчі (дериваційні). Функції словотворчих морфем: структурна, синтаксична й семантична. Підкласи словотворчих морфем: морфеми з мутаційною, модифікаційною і транспозиційною семантичними функціями; суміщення кількох функцій в одній морфемі.

Типи морфем за структурно-генетичними ознаками: питомі та запозичені корені й афікси; первинні (етимологічні) і вторинні (сучасні) корені; первинні (прості) і вторинні (складні) афікси.

Типи морфем за частиномовною належністю: іменникові, прикметникові, дієслівні, числівникові, займенникові, вигуківі та ін.

З історії формування афіксальної системи української мови. Самобутні українські афікси. Шляхи поповнення кореневих й афіксальних морфем української мови.

Морфотактика як розділ морфеміки, що вивчає принципи сполучуваності морфем. Формальні (фонологічні), лексичні, словотвірні, семантичні й стилістичні обмеження сполучуваності морфем.

Морфемний розбір слова, його принципи й послідовність. Вимоги до морфемного аналізу. Виділення морфів, ідентифікація та критерії віднесення морфів до однієї морфеми. Прийоми морфемного поділу слова: добір

словоформ, спільнокореневих й одноструктурних слів. Правила членування на морфеми запозичених слів. Важкі випадки морфемного поділу слів.

Морфемна будова слова. Поняття основи слова: граматична й лексична. Структурні типи основи: проста (непохідна) і складна (похідна); перервана основа; поняття суплетивної основи. Питання про ступінь подільності основи і слова.

Історичні зміни в морфемній будові слів української мови: спрощення, перерозклад та ускладнення морфемної будови. Причини й наслідки історичних структурних змін у морфемній будові слова. Важливість розрізнення етимологічних (діахронних) і синхронних складників слова для правильного морфемного аналізу слів сучасної української мови.

Закономірності конструювання морфемних структур українських слів: морфемна довжина і глибина слів сучасної української мови. Закон простоти й переваги. Симетрія та асиметрія в морфемній будові слова. Основні типи морфемних структур у сучасній українській мові в межах різних частин мови.

Дослідження морфемної підсистеми сучасної української мови: стан і перспективи. Можливості автоматичної морфемної сегментації слів за допомогою комп'ютера. Морфемно-словотвірний фонд української мови як інформаційно-довідкова й дослідницька система.

Словники морфемної будови українських слів і словники українських морфем.

II. ДЕРИВАТОЛОГІЯ

Дериватологія як лінгвістична дисципліна, що вивчає закономірності творення похідних слів, проблематика; синхронний і діахронний аспекти. Місце дериватології в системі лінгвістичних дисциплін, її зв'язок із морфемікою, фонологією, морфологією, лексикою, синтаксисом, стилістикою та іншими розділами мовознавства.

З історії становлення дериватології в українському мовознавстві. Львівська дериватологічна школа. Внесок професора І. Ковалика в розвиток дериватології. Дериватологічний центр імені Івана Ковалика у Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника.

Формантоцентричний й основоцентричний підходи до вивчення словотвору. Семантична дериватологія.

Основні поняття дериватології. Словотвірна пара (твірне слово — похідне слово). Ознаки похідних (мотивованих) слів. Поняття словотвірної похідності (мотивованості). Типи словотвірної похідності: повна й часткова, стандартна й ускладнена (метафорична й метонімічна), єдина і множинна. Фразеологічність семантики похідного слова. Чинники, які зумовлюють фразеологічні приращення в семантичній структурі похідних слів.

Види формально-змістових відношень між твірним і похідним словами. Розбіжність між формальною (структурною) і змістовою похідністю (мотивованістю). Відображення джерела мотивації в похідних словах. Роль семантичного критерію у визначенні словотвірної похідності. Складні випадки визначення словотвірної похідності.

Структурно-граматичні види вихідних дериваційних одиниць: твірна база, твірна основа, комплекс кількох твірних основ (при основоскладанні), твірне слово (при префіксації й постфіксації), сукупність твірних слів (при словоскладанні). Питання про граматичну форму слова як вихідну одиницю деривації.

Поняття словотвірної будови слова: виділення в дериваті твірної основи й словотворчого форманта (дериватора). Структурні типи твірних основ. Типи дериваторів: афіксальні, безафіксні та змішані. Використання морфологічних й акцентних явищ у словотворенні.

Співвідношення ознак подільності й похідності основи, взаємодія морфемної та словотвірної будови твірного слова. Принципи словотвірного аналізу.

Словотвірне значення, його відмінність від граматичного й лексичного значень. Модифікаційні, мутаційні і транспозиційні словотвірні значення.

Поняття способу словотворення. Питання розмежування синхронних і діахронних способів словотворення. Українська мова як мова з розгалуженою системою способів і багатством засобів творення похідних слів.

Афіксальні способи словотворення: суфіксальний (а також й нульова суфіксація), префіксальний, постфіксальний, флексійний, суфіксально-префіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально-флексійний, суфіксально-префіксально-постфіксальний способи.

Безафіксні способи словотворення: складний (чисте основоскладання, аббревіація, телескопічний спосіб, зрощеннєвий), морфолого-синтаксичний, лексико-семантичний, лексико-морфологічний способи творення слів.

Змішані способи словотворення: префіксально-складний, суфіксально-складний, префіксально-суфіксально-складний; суфіксально-зрощеннєвий, префіксально-зрощеннєвий, суфіксально-аббревіаційний та інші способи творення слів.

Особливості способів творення okazіональних слів.

Основні поняття словотвірної системи: словотвірна категорія, словотвірний тип, словотвірна модель. Поняття продуктивності словотвірного типу.

Словотвірне гніздо. Компоненти гнізда: вершина, словотвірний ланцюжок, словотвірна парадигма. Будова словотвірних парадигм. Дослідження словотвірних гнізд в українському мовознавстві.

Словотворення основних частин мови (продуктивні способи творення іменників, прикметників, дієслів і прислівників).

Національні особливості словотвірної системи української мови. Тенденції її розвитку. Дослідження словотвірної системи української мови: стан і перспективи.

Словотвірні словники української мови.

Унаслідок засвоєння теоретичних основ морфеміки й дериватології сучасної української літературної мови та вироблення практичних навичок із цих розділів мовознавства студент повинен

а) **з н а т и:**

основні одиниці морфемної підсистеми української мови;
класи морфем за місцем розташування у слові, їхньою роллю, функціональними ознаками, походженням, структурою;
історичні процеси в морфемній будові слів, їх причини та наслідки;
закономірності сполучуваності морфем в українських словах;
основні поняття дериватології;
відмінність словотвірної будови від морфемної, методи та прийоми їх дослідження;
основні способи словотворення;
основні поняття словотвірної системи та її національну специфіку;
дослідження морфемної та словотвірної будови сучасної української мови: стан і перспективи;

б) **у м і т и:**

зробити морфемний аналіз слова:

- 1) виділити у слові морфи й віднести їх до морфем;
 - 2) охарактеризувати виділені морфи за всіма класифікаційними ознаками;
 - 3) виявити історичні зміни в морфемній будові слова;
- визначити морфемну довжину і глибину слова, тип його морфемної будови щодо ознак симетрії / асиметрії;
- визначити напрямок словотвірної похідності, її тип;
- зробити словотвірний аналіз слова:
- 1) визначити твірну базу й твірну основу (основи);

- 2) визначити словотворчий формант;
- 3) охарактеризувати морфонологічні явища, які беруть участь у творенні слова;
- 4) визначити словотвірне значення похідного слова та його тип;
- 5) установити, до якого словотвірного типу належить похідне слово; побудувати словотвірний ланцюжок, словотвірну парадигму, словотвірне гніздо.

I. МОРФЕМІКА

I.1. КЛАСИ МОРФЕМ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

КОРІНЬ СЛОВА

1. Корінь слова, його диференційні ознаки, словотворчі функції.
2. Типи коренів: вільні і зв'язані, первинні і вторинні, інваріантні й аломорфні, питомі й запозичені.
3. Корінь і кореневе слово.
4. Омонімія коренів.
5. Шляхи поповнення кореневої системи української мови.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. **Корінь** – основна, єдина обов'язкова для кожного слова морфема, що є носієм його лексичного значення, повторюється в усіх граматичних формах і споріднених словах (Н.Клименко).

2. Щоб виділити корінь, потрібно застосувати **вертикальне зіставлення**, тобто дібрати до аналізованого слова споріднені: **добр-ий** – **добр-о**, **по-добр-ому**.

3. Щоб виявити **аломорфні** корені, потрібно зіставити аналізоване слово з різними його словоформами й зі спорідненими словами. Наприклад: **вод-ити- водж-у, від-від-, вод'-іння; любити – любл'-у; земл'-а – земель-к-а**.

4. Щоб визначити вільний корінь чи зв'язаний, треба відшукати кореневе слово, тобто слово з неподільною (непохідною) основою. Якщо таке слово відсутнє, то корінь зв'язаний. Наприклад, у словах **відімкнути, замок, відмичка** корінь **–мк-** і його аломорфи **-мок-, -мич-** зв'язані, тому що в сучасній мові відсутнє кореневе слово й вони не вживаються без словотворчих суфіксів; у словах **жа-ти, жн-ець, у-жин-ок, жн-ива** корінь

жа- і його аломорфи **жн-**, **-жин-** вільні, тому що вживаються без словотворчих афіксів, наприклад, у словоформах **жа-ти**, **жн-у**.

5. Первинні (етимологічні) корені є предметом історичної, а не синхронної морфеміки. Їх можна визначити тільки в процесі етимологічного аналізу або спираючись на дані етимологічних словників. Наприклад, у слові **жит-о** сучасний корінь **жит-**, однак, за даними Етимологічного словника української мови, воно етимологічно пов'язане з дієсловом **жити**, отже первинний (етимологічний) корінь **жи-**.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1) при вертикальному зіставленні потрібно враховувати лише **живі зв'язки спорідненості**. Наприклад, на сучасному етапі між словами **дати** і **дар** відсутні живі семантичні зв'язки, тому вони не є спільнокореневими, їх спорідненість має етимологічний характер;

2) зіставляти можна тільки **слова української літературної мови**, тому що залучення діалектних, застарілих чи просторічних слів може спричинити неправильне виділення кореня. Наприклад, літературне слово **зелений** і застаріле **зелю** мають різні корені: відповідно **зелен-** і **зел-**;

3) установлювати частиномовну належність кореня потрібно за його первинною співвіднесеністю з тією чи іншою частиною мови. Наприклад, корінь **зим-** входить до складу прикметника (**зим-овий**), прислівника (**по-зим-овому**), дієслова (**зим-увати**), але за первинною співвіднесеністю з іменником **зим-а** це іменниковий корінь;

4) виділяти корінь, як і інші морфи, потрібно на фонемно-звуковому рівні, а не на буквенному, у зв'язку з чим при потребі слід застосовувати елементи фонетичного аналізу. Наприклад, у слові **воювати** літера **ю** позначає два звуки - **йу-** і лише один з них - **й-** належить до кореня, отже, корінь **вой-**;

5) корінь, на відміну від афіксів, – обов’язкова морфема, отже слів без кореня нема.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

В окремих словах визначення коренів становить певні труднощі. Наприклад, аломорфами коренів **би-ти**, **ви-ти** вважають відповідно **б-** ю; **в-** ю-, які виділяють у формах теперішнього часу (див.: Полюга Л.М. Словник українських морфем – К., 2003. – С.393, 410). В інших джерелах (Карпіловська Є. А. Кореневий гніздовий словник української мови. – К., 2002. – С.45) як аломорф виділено корінь **бй-**. З огляду на історію звука **и** в цих дієслівних формах (під наголосом він розвинувся з колишнього зредукованого **ы**, що своєю чергою розвинувся з **ъ** перед **й**, а в ненаголошеній позиції занепав), переконливішою є друга версія., отже аломорфний корінь- **бй-**.

Вправа 1. *За допомогою етимологічних та морфемних словників визначити первинні (етимологічні) та вторинні (сучасні) корені в поданих словах. Пояснити, які історичні зміни у структурі слова спричинили утворення вторинних коренів.*

З р а з о к: **закон** – іменник, сучасний корінь – закон, первинний - **кон-** - <*копъ- "край, початок, кінець". Сучасний корінь утворився внаслідок спрощення морфемної структури (P+R).

Дарувати, добрий, діло, знак, коричневий, дим, весло, мир, обід, стадо, парубок, пагін, понеділок, вівторок, неділя, вельможа, опікун, відлига, волокно, майбутній, висновок, столиця, старий, масло, вітер, завтра, ложка, листопад (назва місяця), виноград, пасіка, каверза, суглоб, сумнів, обруч, виховати, нагородити, спосіб, байдужий, кочубей.

Вправа 2. Виділити корені в поданих словах, указати, котрі з них зв'язані.

З р а з о к: **навчання** – корінь **-вч-** вільний: **вч-**иш, **вч-**іть; **підраховувати** – корінь **-рах-** зв'язаний: **рахуй**, **рахунок**, **рахувати**.

Роззуватися, купувати, піддашся, вуличний, вишневий, двійко, сміятися, вимикач, звичка, життя, щастя, гілка, палець, пагорб, сутінь, підкотити, читанка, привіт, первоцвіт, пригнічений, укріплювати, приголомшений, найменший, піщаний, турбота, історичний, ганчірка, яблуня, хімія, птах, тренер, огульний, хустка, гравер, ботаніка, іронія, прогрес, білка, оптиміст, космонавт, відняти, одяг, тренувати, прогресувати, телефон, ерудиція.

Вправа 3. Виділити корені в поданих словах, указати, котрі з них можуть мати аломорфи, назвати їх.

З р а з о к: **їздити** – дієслово, **їзд** – корінь, аломорфи: **їждж-**, **їзд'-**.

Спати, душа, громаддя, земний, пити, сміятися, зелений, знайомий, берег, радість, перстень, простити, шість, навздогін, мостити, почати, затятий, вулиця, звикати, яблуко, взуття, любити, жати, ходити, пекти, сухий, вузький, високий, рука, сніг, щастя, сім, збоку, сніг, нагородити, вузький, гіпноз, оформити, звити, носовий, затихнути, пролісок.

Вправа 4. Виділити корені в підкреслених словах. Указати, котрі з них є омонімами. Обґрунтувати їх омонімію.

З р а з о к: **веселе маля** – **вчитися малювати**: корені **мал'**¹- і **мал'**²- омонімі, оскільки підкреслені слова не споріднені (належать до різних словотвірних гнізд): **мал'**¹- – іменниковий, вільний, **мал'**²- – дієслівний, зв'язаний; **цікава приказка** – грошовий

переказ: дієслівний корінь **каз-** — спільний у підкреслених споріднених словах, що належать до одного словотвірного гнізда з вершиною **казати**.

Бродити лісом, вино бродить; грати в шахи, шахський палац; паровий двигун, пара коней; рідна земля, земний уклін; голосові зв'язки, голосний сміх; нота протесту, нотний зошит; великий розум, його величність; новий рік, течуть ріки; запрягли волів, люблять волю; виразний друк, вираз обличчя; закінчувати справу, кінний спорт; наситити землю, велике сито; зелений луг, їдкий луг; спуститися в балку, балка підгнила.

Вправа 5. Виділити корені в поданих словах й охарактеризувати їх за схемою:

- 1) вільний чи зв'язаний;
- 2) інваріантний, аломорфний чи існує в єдиному вияві;
- 3) частиномовна належність;
- 4) питомий чи запозичений;
- 5) омонімні корені (якщо наявні).

З р а з о к: **оформлюють** — дієслово, **формл'** — корінь вільний, аломорф (інваріантний - **форм-**), іменниковий, запозичений із латинської мови; **сухий** — прикметник, **сух-** — корінь вільний, інваріантний (аломорф **-суш-**), прикметниковий, питомий.

Відлюддя, перемир'я, сесія, узбережжя, відомий, стипендія, студент, починати, митися, в'ється, музичний, делегувати, закінчення, розтятий, прясти, копійчина, висновок, давати, почала, підземелля, бездушша, оксамит, козацький, обруч, колоквіум, намітка, охати, по-українському, двадцятий, усякий, кожний, збоку, веселка, відьмувати, заможний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 21-46.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Горпинич 1999: 14-15.

4. Клименко 1998: 10-13.
5. Клименко, Карпіловська 1998: 13-16.
6. Ковалик 2007: 320-326.
7. Ковалик 2008: 156-171.
8. Немченко 1985: 178-249.
9. Полюга 2003: 392- 422.
10. Українська мова 2000.
11. Яценко 1980: 5-21.

АФІКСАЛЬНІ МОРФЕМИ. ПРЕФІКСИ

1. Афікси та їх основні ознаки.
2. Поділ афіксів за місцем розташування у слові.
3. Основні ознаки та функції префіксів.
4. Походження префіксів, шляхи поповнення префіксальної системи української мови.
5. Класифікація префіксів.
6. Синонімія й омонімія префіксів.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. **Афікс** – морфема, що є носієм додаткового словотвірного або граматичного значення і належить до факультативних (не обов’язкових) у слові (Н.Клименко).

2. **Префікс** – афікс, що розташований перед коренем або іншим префіксом і виконує словотворчу і (або) формотворчу функцію.

3. Щоб виділити префікси, потрібно застосувати горизонтальне зіставлення, тобто дібрати однотипні за будовою слова: **ви-бігти**, **ви-нести**, **ви-їхати**; **перед-мова**, **перед-жнив’я**, **перед-історія**.

4. Горизонтальне зіставлення для виділення префіксів, як і інших афіксів, проводять за принципом повторюваності морфів у кількох (не менше двох) словах : **по**-плакати, **по**-плигати, **по**-бігати.

5. Щоб відрізнити складний префікс від двох простих, слід застосувати формальний і семантичний критерії. Наприклад, до прислівників **завглибшки, завдовжки** і под. не можна дібрати твірні слова з префіксом **в-**, отже маємо складний префікс **зав-**, а не два прості **за-** і **в-**; аналогічно **знебарвити, знецінити** (відсутні твірні слова з префіксом **не-**); у дієсловах **попоїсти, попоходити** складний префікс **попо-** має єдину семантику «інтенсивна і неодноразово повторювана дія», що не є сумою значень двох префіксів **по-**.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Більшість префіксів словотворчі. До формотворчих належать: прикметниковий і прислівниковий префікси форм найвищого ступеня порівняння **най-** (**най-**ліпший. **най-**голосніше), видові дієслівні **з-(с-), на-, по-, від-, в-** (**з-**робити. **с-**казати, **на-**писати, **по-**кликати, **від-**корегувати, **в-**молити).

2. Префікси належать до регулярних морфем. Серед питомих префіксів нема унікальних.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

1. У деяких історично префіксальних словах відбулося спрощення морфемної будови, унаслідок чого префікси стали частиною вторинних коренів і не виділяються, хоч в інших словах вони наявні як повноцінні морфemi. Порівняйте: **сусід** - вторинний корінь **сусід-** і **су-переч-**ити –

префікс **су-** і корінь **переч-**; **пасік-**а – вторинний корінь **пасік-** і **па-горб-**ок – префікс **па-** і корінь **горб-**.

2. Унаслідок часткового накладання морфів в окремих словах виникають аломорфи префіксів: **архі-**ієрей – **арх-**ієрей, **пі-**іти – **п-**іти.

3. По-різному трактують функцію прикметникових префіксів **за-**, **над-**, **пре-** : як формотворчі їх кваліфікує Н.Клименко (Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998. – С.33.), як словотворчі – В. Русанівський (Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979. – С.242). Це пов'язано з дискусійністю питання про віднесення утворень із цими префіксами до сфери словотворення чи формотворення. На наш погляд, оскільки ці префікси виконують модифікаційну семантичну функцію, то логічніше їх розглядати як словотворчі.

4. Питання про нульові префікси дискусійне: більшість дослідників вважає, що всі префікси субстанційні, дехто слова, що починаються з кореня, відносить до нульпрефіксальних (*дуб, ходити, сонячний*). Останній підхід суперечить визначенню префікса як значущої одиниці, наділеної формотворчою чи словотворчою функцією.

Вправа 1. У поданих словах виділити префікси й визначити їх функцію.

З р а з о к: **недобрий** – **не-** — словотворчий префікс, утворює нове слово; **сховати** – **с-** — аломорф префікса **з-**, формотворчий, утворює форму доконаного виду дієслова **ховати**.

Найсміливіший, зробити, добігти, наймолодший, передмова, надпити, заспівати, звеліти, позавчора, знецінити, поперекидати, узвишшя, попідтинню, предобрий, пагорб, сутінь, заширокий, віднині, дотепер, сказати, розкидати, протидія, безлад, приїхати, попоходити, небажано, невпопад, навстоячки, пройти, субконтинентальний, парапсихологія, надзвуковий, реорганізувати, ультрасучасний, дисгармонійний, інваріант.

Вправа 2. У поданих словах виділити префікси, визначити їх походження та частиномовну належність. До запозичених дібрати можливі синонімні питомі префікси.

З р а з о к: **алогічний** – прикметник, **а-** префікс, запозичений із грецької мови, міжчастиномовний (*аморальний, ахромія*), синонім до **без-, не-** (*неморальний, безбарвність, безколірність*).

Премудрий, ультрависокий, сутінь, дописати, Закарпаття, ахроматичний, дезінтоксикація, інтернаціональний, надприбутки, увібгати, задалеко, унаслідок, гіперінфляція, дисгармонійний, антинародний, контратака, антинауковий, іммігрувати, возвеличити, субтропічний, надіслати, аполітичний, анормальний, афонія, контрманевр, супермодно, субарктичний, ультразвуковий, дисиміляція, аморфний, дезорієнтувати, асептичний, індиферентний, іммобільний, гіпотонія, дисгармонія, надбігти, підмерзнути.

Вправа 3. Визначити, у котрих із поданих слів є складні префікси, а в котрих прості.

З р а з о к: **позабюджетний** – префікс **поза-** складний; **позаганяти** – префікси **по-** і **за-** прості.

Знечулити, знедавна, знедолення, знепритомніти, попоблукати, попоневірятися, попорядкувати, поповертати, попотягати, по-похідному, позавійський, позаганяти, завбільшки, завмерти, завтовшки, завчасний, недоречний, недогарок, понадсипати, понадплановий, завбачити, попірходити, попіртинню, попірвіконню, спірдоба, увірвати, безоглядний, безодня, спіртиха, спірсподу, попірруки, попірземний, попірвечіркувати.

Вправа 4. У поданих словах виділити аломорфні префікси, пояснити, які чинники зумовлюють їх уживання.

З р а з о к: **спитати** – дієслово, **с-** — аломорф префікса **з-**, уживається перед глухими приголосними: **к, п, т, ф, х**.

Сформулювати, зціпити, зібрати, зробити, підібрати, підняти, побачити, пізнати, надбити, надібрати, безоглядний, беззоряний, увійти, убігти, входити, відійти, відбігти, ізвечора, зостатися, межиріччя, міжгір'я, передовсім, передгрозовий, передусім, безодня, піти, знизу, ізнову, ввімкнути, увігнути, одвіку, одговір, обізватися, обжити, стиха, звечора, розійтися, десегрегація, дезінформація, дисгармонія, дизартрія.

Вправа 5. У поданих словах виділити префікси, указати, котрі з них є омонімними, а котрі синонімними, й обґрунтувати це.

З р а з о к: префікси **до-** і **перед-** у словах **доісторичний** і **передісторичний** синонімні (різні за звуковим складом префікси виконують тотожну словотворчу й семантичну функцію); префікси **за¹-** і **за²-** у словах **забіліти** й **завеликий** – омонімні (однакові за звучанням і написанням), утворюють слова різних частин мови з різним словотвірним значенням (**за¹-** – дієслово зі значенням початку дії, **за²-** – прикметник зі значенням надмірної ознаки).

Заміський, зависокий, задумати; долетіти, добудувати, доісторичний; відприкметниковий, відшукати, відмовити, відгризти; перегодувати, переділити, перегукуватися; надійти, прийти; передісторичний, праісторичний; безнаціональний, ненаціональний, аморальний, неморальний; надсучасний, суперсучасний, ультрасучасний; приїхати, притихнути, прибудувати; над'їхати, приїхати; обгодувати, перегодувати; причорноморський, надчорноморський; понадзвуковий, надзвуковий.

Вправа 6. У поданих словах виділити префікси й охарактеризувати їх за схемою:

- 1) *словотворчий чи формотворчий;*
- 2) *питомий чи запозичений;*
- 3) *простий чи складний;*
- 4) *інваріантний, аломорфний чи існує в єдиному вияві;*
- 5) *частиномовна належність;*
- 6) *омонімні й синонімні префікси.*

З р а з о к: **безодня** – іменник, **безо-** - аломорф префікса **без-**, словотворчий, питомий, міжчастиномовний (*безсистемний*), простий.

Завдяки, приозерний, субпродукти, навприсідки, позавчора, відгадати, передмова, пригнічений, постколоніальний, транс'європейський, найгуманніший, заокруглення, недобір, сходи, надібрати, попоїсти, зім'яти, зогріти, попризбирувати, дезорієнтувати, зберегти, сказати, передовірити, попоходити, напрацюватися, ірреальний, амнезія, позавчорашній, повоєнний, передмова, сингармонізм, гіповітаміноз, іммігрант, імпорт.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 21-46.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Городенська 1986: 36-41.
4. Горпинич 1999: 15-24; 41-49.
5. Ільїн 1953.
6. Клименко 1998: 13-44.
7. Клименко, Карпіловська 1998: 82-100.
8. Немченко 1985: 178-249.
9. Полюга 2003: 368-374.
10. Український правопис 2012: 15-19; 27-28.
11. Яценко 1980: 5-21.

СУФІКСИ ТА КОНФІКСИ

1. Основні ознаки та функції суфіксів.
2. Походження українських суфіксів, шляхи поповнення суфіксальної системи української мови.
3. Класифікація суфіксів.
4. Синонімія й омонімія суфіксів.
5. Питання конфіксів у лінгвістичній літературі.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. **Суфікс** – афікс, що розташований після кореня або іншого суфікса і служить для творення нових слів або граматичних форм.

2. **Конфікс** – словотворчий афікс, що складається з двох частин, розташованих перед коренем і після нього(префікса і суфікса, префікса і постфікса, префікса і закінчення), і має єдине неподільне значення.

3. Щоб виділити суфікси, потрібно, як і для виділення префіксів, застосувати горизонтальне зіставлення, тобто дібрати однотипні за будовою слова. Наприклад: **горд'-ість, рад'-ість, сміл'-ість, жвав-ість.**

4. Горизонтальне зіставлення для виділення суфіксів, як і інших афіксів, проводять за принципом повторюваності морфів у кількох (не менше двох) словах : **мудр-ець, молод-ець, повстан-ець.**

5. Щоб відрізнити складний суфікс від двох простих, слід урахувувати словотвірні зв'язки слова. Наприклад, у слові **квіточка** (від квіт-к-а) виділяємо два суфікси **-оч-** і **-к-**, а у слові **формочка** (від форма) – один складний суфікс **-очк-**.

6. Словотвірні зв'язки потрібно також урахувувати, щоб розмежувати омонімічні морфемні збіги. Наприклад, у прикметникові **тропічний** (від

тропик) суфікс **-н-**, а в омонічному прикметникові **тропічний** (від троп) складний гібридний суфікс **-ічн-**.

7. Щоб виділити **нульові** формотворчі суфікси, потрібно зіставити аналізовану словоформу з її корелятом, який має матеріально виражену морфему того ж типу. Наприклад: змерз–**Ø-Ø**/змерз-л-а. Таке зіставлення дає змогу виділити не тільки **нульовий формотворчий суфікс** минулого часу, а й **нульове закінчення**. Так само виділяють **словотворчий нульовий суфікс** у похідних словах, тільки тут зіставляємо словотвірні синоніми: син'-**Ø-Ø**/син'-ав-а, вис'- **Ø-Ø**/вис-от-а.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Більшість суфіксів словотворчі. До формотворчих належать: суфікси вищого ступеня порівняння прикметників і прислівників **-іш-, -ш-** (порядн-**іш**-ий, весел-**іш**-е); низка дієслівних суфіксів: інфінітивний **-ти/-ть** (співа-**ти**/співа-**ть**), минулого часу **-л-/-в-** і нульовий суфікси (співчува-л-а / співчува-в, приніс-**Ø**), майбутнього часу **-м-** (допомагати-м-у), видові суфікси **-а-, -ну-, -и-, -ва-**(крич-а-ти/крик-ну-ти, заш-и-ти/заши-ва-ти), дієприкметникові **-л-, -уч-, -ач-, -т-, -н-, -ен-** (повеселі-л-ий, пиш-уч-ий, сид'-**ач**-ий, поми-т-ий, проспівач-н-ий, збереж-ен-ий), дієприслівникові **-учи/-ачи** (пиш-учи, любл'-**ачи**), деякі іменникові, зокрема іменників четвертої відміни **-ен-, -ат-**(ім-ен-а, горн'-**ат**-и), іменника *мати* **-ер'-/-ір-** (мат-ер'-і / мат'-ір).

2. До варіантних суфіксів належать інфінітивний **-ть** (працюва-**ть**) і прикметникові суфікси **-есеньк-, ісіньк-, усіньк-**(мал-есеньк-ий, прям-ісіньк-ий, тон'-усіньк-ий).

3. **Конфікс** – це словотворча морфема. До його складу можуть входити не тільки префікс і суфікс, а й префікс і постфікс, префікс і

закінчення. Наприклад: **ви-долин-ок**, **по-українськ-ому**, **з-літати-ся**, на **на-працювати-ся**, **без-лист-ий**, **без-голос-ий**.

4. Не кожне префіксально-суфіксальне чи префіксально-постфіксальне слово має конфікс. Наприклад, у дериваті **переписування** префікс **пере-** і суфікс **-нн'-** не становлять конфікса, тому що це похідне утворене від дієслова **переписувати** за допомогою суфікса **-анн'-(** аломорф **-нн')**, а префікс **пере-** входив до структури твірного слова.; у дериваті **зігрітися** префікс **зі-** і постфікс **-ся** теж не становлять конфікса, тому що префікс **зі-** входив до структури твірного слова **зігріти**, а похідне утворене за допомогою постфікса **-ся**.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

1. Морфологічні явища знижують чіткість поділу слів на морфеми, тому треба обов'язково перевірити виділені морфи на повторюваність у тих словах, де вони не зазнали цих змін. Наприклад: у слові **козацький** суфікс **-ськ-** унаслідок часткового накладання на морфемному шві зазнав деформації й реалізувався в аломорфі **-к-**, а в прикметникові **гуцульський** він не зазнав змін; часткове накладання морфем у дериваті **читач** спричинило деформацію суфікса **-ач-**, і він реалізувався в аломорфі **-ч-**, а у слові **глядач** суфікс **-ач-** не зазнав змін.

2. У подібних випадках при виділенні морфів помітні дві тенденції: не усічене представлення суфіксів **коза-цьк-ий** і не усічене представлення коренів **козац'-к-ий**. Друга тенденція переважає, її дотримуються й укладачі морфемних словників (див.: Полюга Л.М. Морфемний словник. – К., 1983; Яценко І.Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник. – Т.І-ІІ. – К., 1984).

3. Дискусійним є питання статусу і функції складників **-а-**, **-и-**, **-і-** в непохідних дієсловах (**чит-а-ти**, **ход-и-ти**, **сид-і-ти**). Одні автори називають їх тематичними (класифікаційними) суфіксами дієслівної основи, оминаючи

питання про їх функції (В.Русанівський), інші – дієслівними суфіксами зі значенням процесуальності, дехто видовими суфіксами (прощ-а-ти- прост-и-ти), тобто показниками граматичного значення, а отже – формотворчими суфіксами. На наш погляд, тут, очевидно, слід говорити про суміщення граматичного (видового значення) із процесуальним значенням дієслівної основи.

5. По-різному визначають статус сегмента **–ес-** в іменниках *небеса*, *чудеса*: як формотворчий суфікс, що утворює форму множини (В.Горпинич), як асемантичну морфему (інтерфікс) – Н.Клименко. Однак не можна однотипно підходити до граматичного статусу цих іменників, а отже й до функції сегмента **–ес-** у них. Якщо слово *чудеса* є справді формою множини до іменника *чудо* й **–ес-**, який зберігся лише у відмінкових формах множини, тут можна вважати формотворчим, то слова **небо** й **небеса** (як і **тіло-тілеса**, **слово-словеса**) не співвідносяться як граматичні форми однини й множини, тому логічніше говорити на синхронному рівні про трансформацію цього історично суфікса в інтерфікс.

Вправа 1. У поданих словах виділити суфікси й визначити їх функцію, окремо вказати семантичні функції словотворчих суфіксів.

З р а з о к: **біленький** – прикметник, суфікс **-еньк-** словотворчий, модифікаційний.

П'ятеро, мити, весело, сумління, розумний, вищий, читатиму, ближчий, синіший, хатина, написала, вигадливий, одягнутий, дозрілий, виповнений, приніс, добігши, вередун, таксист, імена, життя, сопілкар, п'ятірка, зелень, символіка, перерва, племінник, ягнятко, борня, гідність, малесенький, їстоньки, синь, дозрілий, поетеса, студентство, сміливець, змагун, летовище, двоє, трійко, вчорашній, русявий, солонуватий, чистенький.

Вправа 2. У поданих словах визначити інваріантні, аломорфні й варіантні суфікси, пояснити, які чинники зумовлюють їх уживання.

З р а з о к: **свекрушин** – прикметник, **-уш-** аломорф суфікса **-ух-**, уживається перед суфіксом **-ин-**; **Марійн** – прикметник, **-ін-** аломорф суфікса **-ин-**, уживається після [й].

Грушевий, казковий, алюмінієвий, читавши, мігши, вужчий, ластівчин, фізичний, хлопче, читати, читать, білесенький, білюсінський, Туреччина, козацький, молодець, самісінський, торішній, вартісний, спрацьований, олівцем, радість, перечитують, купувати, допоміг, допомога, зробив, козаченько, дівчинонька, п'ятірка, сьогоднішній, погорілець.

Вправа 3. У поданих словах визначити запозичені й гібридні суфікси, указати на джерело запозичення й особливості їх сполучуваності.

З р а з о к: **методист** – іменник, суфікс **-ист**, запозичений із латинської мови, за правилом "дев'ятки", уживається після **д, т, з, с, ц, ч, ж, ш, р**; поєднується здебільшого з основами іншомовного походження; **телескопічний** – прикметник, суфікс **-ічн-** гібридний, утворився з латинського **іс-us** й українського **-н-**: **-іс-** + **-ьн-** → **-ічн-** (поєднується, як правило, із запозиченими основами); **пекар** – іменник, суфікс **-ар-** питомий (поєднується переважно з питомими дієслівними та іменниковими основами).

Данець, адсорбент, гітарист, гордість, космічний, героїня, туризм, агітувати, одиничний, новатор, тональний, сумарний, музикант, мальовничий, вовчище, експресіонізм, оптиміст, атеїст, історик, технік, касир, банкір, метраж, шантажувати, кобзар, агітаційний, птаство, мислитель, учительська, приятель, ефективний, продуктивний, алегоричний, прагматизм, ліризм, фемінізм, ідеалізм, аскетичний, титанічний, диференційний, диференціальний, демонстраційний, демонстративний.

Вправа 4. *Визначити, у котрих із поданих слів є складні суфікси, а в котрих два прості.*

З р а з о к: греч-**анк**-а (складний суфікс)< грек; лабор-**ант**-**к**-а (два прості суфікси)< лабор-**ант**.

Ширмочка, хімічний, лавочка, графічний, грипозний, склерозний, космічний, автомобілізація, кристалізація, шкільництво, мандрівництво, турчанка, модистка, циганка, журналістка, кралечка, лялечка, свічечка, красунечка, пастушка, цілушка, вівсянка, полонянка, в'язничний, епізодичний, медичний, енциклопедичний, бронхіальний, меморіальний, артеріальний, талончик, гребінчик, числівник, приватник, барвник, живчик, характеризувати, іронізувати, імпровізувати, геройствувати, філософствувати.

Вправа 5. *Указати, котрі з поданих слів мають нульовий суфікс.*

Намір, вередун, блакить, крутій, мити, хід, синь, сумно, їзда, ходьба, сядь, школа, привіз, солевар, їж, мечоносець, думай, водогін, золотий, семеро, шостий, змерз, звечора, нині, десь, змокнув, там, йти, молодь, закон, змок, розрісся, водолаз, книгознавець, мухомор, розчин, словолуб, словосполучення, квітник, розквіт, добро, устань, змерз, літа (форма дієслова), погоня, відправа, намір, гомін, орлій, устань, усміх.

Вправа 6. *У поданих словах виділити синонімні й омонімні суфікси, визначити тип словотвірної омонімії (внутрішньочастиномовна, міжчастиномовна, мішана).*

З р а з о к: **синь** – **синява**: іменникові суфікси **-Ø-** й **-ав-** синонімні; **школярка** – **дівчинка**: іменникові суфікси **-к¹-** і **-к²-** омонімі: **к¹-** творить іменник зі значенням жіночої статі; **к²-** – творить іменник зі значенням здрібнілості.

Вередун – вередій; співець – співак – співун; мовчун – мовчальник; прибулда – прибудько; вуглець – морозець – синець – горобець – звіринець – гонець; знайомий – склерома – тайком; грузин – мілина – телятина – пташиний; носик – холерик – великий; носище – стійбище – кротовище – видовище; марево – грушевий; квітнути – квітувати; спектрівий – спектральний; дуплавий – дуплистий; мозолистий – мозолястий; щербатий – щерблений; синява – русявий; знаменитий – колорит – одесит – артрит; солодкуватий – солодкавий; пасовисько – пасовище; лісник – лісничий.

Вправа 7. У поданих словах виділити суфікси й охарактеризувати їх за схемою:

- а) *субстанційні та нульові суфікси;*
- б) *словотворчі й формотворчі суфікси;*
- в) *питомі й запозичені суфікси;*
- г) *прості й складні суфікси;*
- д) *інваріантні, аломорфні й варіантні суфікси;*
- е) *регулярні й нерегулярні суфікси, уніфікси;*
- є) *частиномовна належність;*
- ж) *омонімі й синонімі суфікси.*

З р а з о к: **косар** – іменник, **-ар-** – суфікс, субстанційний, словотворчий, мутаційний, питомий, простий, інваріант (**-ар'** – аломорф), регулярний, іменниковий.

Бігун, відгук, далина, асортимент, дорожній, далеко, мудрість, директор, француз, ранесенько, веселіший, вити, ігристий, семеро, двічі, світоч, трійка, відвідують, імлистий, оформлення, дитинство, далечінь,

промовець, спатусі, п'ятірко, вовчєня, малєча, ласощі, питоньки, матуся, замислившись, кваплячи, одцвілий, потемнілий, куплений, увімкнутий, мельниківна, шитво, ковалєнко, лєвєня, малєча, завглибшки, навипередки, муркотіти.

Вправа 8. *У поданих словах виділити конфікси, визначити їх функцію й частиномовну належність. Пояснити, чому в деяких словах префікс та суфікс не становлять конфікса.*

Сукупний, міжгир'я, пролісок, суглинок, безсилий, окраєць, узаконити, по-нашому, по-людськи, сузір'я, бездумний, знедолити, завбільшки, увиразнити, загірний, переджнивний, безголовий, розщебетатися, зазнатися, безлистий, розспіватися, розхворітися, безкрайї, зачесатися, неправильний, наймудріший, перехід, умиватися, потемнішати, перечитування, розігнатися, увиразнити, заозер'я, перетинок, перевищити, по-перше, втрєє, супротивник, переярок, надбрів'я, зап'ясток, наплічник, прибічник, заплічний, передвоєнний, надвечір'я, співрозмовник, одвірок, подвір'я, дослівний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 21-46.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Возний 1987: 73-77
4. Горпинич 1999: 25-41.
5. Карпіловська 1999: 29-82.
6. Клименко 1988: 13-44.
7. Клименко, Карпіловська 1998: 126-156.
8. Ковалик 2008: 156-171.
9. Немченко 1985: 178-249.
10. Полюга 2003: 375-391.
11. Українська мова 2000.
12. Український правопис 2012: 29-35.
13. Яценко 1980-1981: 5-21.

ЗАКІНЧЕННЯ

1. Основні ознаки та функції закінчень.
2. Походження українських закінчень.
3. Класифікація закінчень.
4. Синонімія й омонімія українських закінчень.
5. Слова, які не мають закінчень.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

Закінчення – це словозмінний афікс, що виражає граматичні й реляційні значення.

1. Щоб виділити закінчення, потрібно дібрати до аналізованої словоформи інші словоформи цієї парадигми. Наприклад: веселк-**а**, веселц-**і**, веселк-**у**; захищ-**у**, захист-**иш**, захист-**ить**.

2. Щоб виділити нульове закінчення, потрібно зіставити аналізовану словоформу з іншими, де закінчення має звукове вираження. Наприклад: глід-**Ø** – глуд-**у**, осін'-**Ø** – осен'-**і**; материн-**Ø** – материн-**а**, батьків-**Ø** – батьков-**а**, міркуй-**Ø** – міркуй-**мо**, приніс-**Ø -Ø** – принесл-**а**; п'ят'-**Ø** – п'ят-**и**.

3. Закінчення, як і інші морфи, слід виділяти на фонемно-звуковому рівні. Для цього при потребі (ідеться про невідповідність між звуковим складом закінчення й буквеним його позначенням) необхідно застосовувати елементи фонетичного аналізу. Наприклад: у словоформі **думаю** літера **ю** позначає два звуки – **йу**– і лише одним із них – **у** – виражене закінчення, у словоформі **пісня** літера **ю** позначає один звук, отже закінчення – **а**.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Закінчення мають лише змінні слова.

2. Не мають закінчень: прислівники, деякі форми дієслів (інфінітив, дієприслівник), незмінні іменники іншомовного походження, усі службові частини мови.

3. Серед закінчень нема запозичених.

4. До варіантних закінчень належать: закінчення нестягнених прикметникових форм жіночого й середнього роду називного, знахідного й кличного відмінків однини й форми множини називного, знахідного й кличного відмінків. Наприклад: весел-**ая**, весел-**еє**, весел'-**ії**; прикметникові й займенникові закінчення місцевого відмінка: у привітн-**ому** / у привітн'-**ім**; у наш-**ому** / у наш-**ім**, дієслівні закінчення 1-ої ос.мн. наказ. сп. –**імо** / -**ім** (вез'-**імо** / вез'-**ім**) та 1-ої ос. мн.дійсн. сп. –**имо** / -**им** , -**емо** / -**ем** (роб-**имо** / роб-**им**, каж-**емо** / каж-**ем**).

5. Варіантні й аломорфні закінчення не слід сплутувати з паралельними закінченнями, які мають деякі іменники в окремих відмінкових формах. Порівн.: аломорфні закінчення батьк-**ові** /дідус-**еві** і паралельні батьк-**ові** / батьк-**у**, дідус-**еві** /дідус'-**у**.

6. Паралельні закінчення є морфами різних морфем.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

У деяких словоформах через омонімію збіги прикінцевих частин виділення закінчення становить певні труднощі та спричиняє помилки. Наприклад, у словоформі **сімей** прикінцеву частину –**ей**, що належить до аломорфного кореня **сімей-** (**сімй-** а) помилково трактують як закінчення родового відмінка множини – як у словоформах стат-**ей**, миш-**ей** (див., наприклад, Український правопис. – К., 2012. – С.81). Насправді словоформа **сімей-Ø** має нульове закінчення, як наприклад, **земел'-Ø**, **покрівел'-Ø**.

Вправа 1. У поданих словоформах виділити закінчення, визначити їх функцію.

З р а з о к: **оч-има** (формотворче, о.в., мн.), **забудь'-Ю** (формотворче, наказ. спосіб, 2 ос.одн.), **десят-ий** (словотворче, порядковий числівник), **прибігши** (нема закінчення: дієприслівник – незмінна форма дієслова).

Чобітьми, двох, собачий, шість, шостий, плекаймо, бачите, Богдана, сімей, грошей, честю, заходьте, задум, працюється, читатиму, лісостеп, біженець, європейського, одягнемось, пройтися, думай-но, послухав-таки, веселая, зеленее, дрібен, добрії, (у) дев'ятому, (на) дев'ятім, слабкодухий, зрозумів, збирайся, мрією, згадуючи, лихо, тихо, пальто, Костенко (Ганна), Костенко (Іван), Плющ (Петро), Плющ (Марія), Дніпрогес, ГЕС, кинь, круглолиций, безголосий, багато (слів), багато (читати), добре (слово), добре (ставитися), немає, не має, кругом (присл.), кругом(імен.), бігом (присл.), бігом(імен.), погожий, синій, зрозумій, (у) кожній, іній, печей, друзі, жалюзі, Чернівці, задумано, братів (прикм.), братів(імен.), Миргород, життєпису, читавши, хлопче, овечий, зелен, тире, кіно, мимоволі, устань, приніс, ходімо, півтора, безліч, ходячи, таксі, будь.

Вправа 2. Із поданих речень виписати й погрупувати словоформи з варіантними, аломорфними та омонімними закінченнями. Пояснити, які чинники зумовлюють їх використання.

З р а з о к: а) варіантні **-іть** — **-іте**: обнім-**іть**-ся (стилістично нейтральне)— озов-**іте**-ся (уроч., поет.); б) аломорфні **-ом** (в іменниках твердої групи) — **-ем** (в іменниках м'якої й мішаної групи): Дніпр-**ом** — гор-**ем**, сторож-**ем**; в) омонімні **-е¹** (іменник у кл. в. одн.) — **-е²** (дієслово дійсного способу теперішнього часу 2 ос. одн.): зброй-**е** — каж-**е**.

I.

1. Озовітєся ж, заплачте, німії, зо мною над неправдою людською, над долею злою. Озовітєсь! 2. Та не однаково мені, як Україну злії люде присплять, лукаві, і в огні її, окраденую, збудять. 3. Зброє моя, зброє золотая! Літа мої молодії, Сило молода! Послужи, моя ти зброє, молодій ще силі... 4. І в Віфлеємськую капицю пішов молиться добрий Гус. 5. Ще на Україні веселі і вольні пишались села. 6. Тату! Тату! ідіть сюда, ідіть подивітєсь. 7. До нас в науку! Ми навчим, почому хліб і сіль почім! 8. У нас воля виростала, Дніпром умивалась, У голови гори слала, степом укривалась. 9. Учітєсь, читайте, І чужому научайтєсь, й свого не цурайтєсь. 10. Обнімітєся ж, брати мої, молю вас, благаю! 11. Вдові убогій поможіте, не осудіте сирот і виведіть із тісноти на волю тихих, заступіте од рук неситих. 12. "Ходім, – кажу, – Уласович, на твою криницю подивитись". – "Добре, – каже, – ходімо напितись води з неї погожої". 13. Грає синє море. 14. Ні долі, ні волі, з нудьгою та з горем. 15. Засиніли понад Дніпром високі могили. 16. За працею нічого не побачить (Із тв. Т.Шевченка).

II.

1. Ой, дай, Боже, погоду – зверху холодную воду. 2. Десь у тебе, козаченьку, є рідная мати... 3. Наступає чорна хмара, а другая синя... 4. Молодая дівчинонько, чого з лиця спала? 5. Бо моя пригода – козацькая врода, так, як ранняя роса: що вітер повіє, сонечко пригріє, роса на землю впаде. 6. Ненько моя та рідненькая, злий же мені на головочку. 7. У нас гори золотії, у нас трави шовковії, у нас ріки медовії. А сивая зозуленька сіла, впала, закувала. 8. У неділю раненько синєє море грає. 9. Чи буду я така, як калинонька ця? 10. Де ж ти, калино, зросла така, така високая, така

високая, листоньком широкая? 11. Уроди, Боже, та пшениченьку яру на вдовинее щастячко, на сирітську славу! (Нар. тв.).

Вправа 3. *Із поданого переліку словоформ виписати ті, що мають нульове закінчення.*

З р а з о к: один ндо) ́-ого)

Тричі, ввись, тут, намір, навипуск, десь, молодь, зелен, повинен, швидше, політ, степ, малеча, кінь, нуль, вниз, вгору, праворуч, мільйон, впритиск, уздовж, тінь, наш, увесь, афоризм, водогін, Миколин, синів(імен.), синів(прикм.), наразі, далєбі, добродій, десять, далєчїнь, сорок, сам, Ольжин, (у) твоїм, авто, соло, резюме, Софїїн, повен, гай, какао.

Вправа 4. *Записати десять слів різних частин мови без закінчень.*

З р а з о к: радіо (незмінний іменник), далеко (прислівник), **чуючи** (дієслово, дієприслівник).

Вправа 5. *Виділити закінчення, пояснити, у котрих словах є два закінчення (внутрішнє й зовнішнє), а в котрих – тільки одне (зовнішнє).*

З р а з о к: дв-ох-сот ́ — два закінчення, бо змінюються обидві частини складного слова: дв-і -ст- і, дв-ом-ст-ам; **двохсот-ий** – одне закінчення, бо змінюється тільки друга частина складного слова: **двохсот-ого, двухсот-ому.**

Шістдесят, шістсот, чотириста, чотириповерховий, п'ятисот, п'ятитисячний, п'ятимільйонний, семистам, семимільний, сімомастами, сімдесятьма, сімсот, сімдесятиріччя, сімнадцять, трикутник, триста, тризуб, тризубий, дев'ятипроцентний, дев'ятистам, триденний, інженер-механік,

генерал-майор, інженер-полковник, жар-птиця, вакуум-апарат, бета-проміння, вагон-ресторан, прем'єр-міністр, рентген-апарат.

Вправа 6. Виділити закінчення й охарактеризувати їх за схемою:

- 1) нульове чи субстанційне (зі скількох фонем складається);
- 2) інваріантне, аломорфне чи варіантне;
- 3) формотворче чи словотворче;
- 4) зовнішнє чи внутрішнє;
- 5) омонімі закінчення.

Хотів, коренів, мелодією, музикою, (на) ближнім, дорогих, чорноокому, дев'ятсот, п'ятисот, п'ятирічний, сотий, випий, збирайтеся, боріться, боріться, яснії, далекі, розігнався, море, земле, збиралася, функція, ворожий, кума, козир, козир-дівка, член-кореспондент, Переяслав-Хмельницький, Івано-Франківськ, Чернівці, нашого, (у) вашім, Олександра (жін. ім'я), овечий, левій, Іванишина (жін. прізвище), півтори, один, глянь.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 21-46.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Горпинич 1999: 49-51.
4. Клименко 1998: 22-24.
5. Клименко, Карпіловська: 25-28.
6. Немченко 1985: 178-249.
7. Полюга 2003.
8. Українська мова 2000.
9. Яценко 1980: 5-21.

ПОСТФІКСИ ТА ІНТЕРФІКСИ

1. Постфікси, їх основні ознаки, функції.

2. Походження сучасних українських постфіксів.
3. Класифікація постфіксів.
4. Інтерфікси, їх основні ознаки, функції.
5. Походження інтерфіксів, їх типи.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. **Постфікс** – це аглютинативна службова морфема, розташована у слові (словоформі) після закінчення і формотворчого суфікса, яка має граматичне і (або) словотвірне значення.

2. У науковій літературі називають різну кількість постфіксів: від 1 (І.Ковалик) до 24 (З.Сікорська). На наш погляд, до інтерфіксів належать такі сегменти слів : **-бо, -будь, -небудь, -но, -ся, -сь, -таки**. Дехто з мовознавців до них неправомерно відносить **-те** як постфікс дієслівних форм наказового способу: *ході́те, зробі́те*. Такі форми є скалькованими з відповідних російських і в українській мові ненормативні.

3. Варіант дієслівного, як правило, формотворчого постфікса **-сь** є омонімним до міжчастиномовного (займенникового й прислівникового) словотворчого постфікса **-сь**. Порівн.: *надихнула-сь / хто-сь, де-сь*.

4. Термін **інтерфікс** уживають у двох значеннях: 1)сполучна морфема, що з'єднує частини складного слова й виконує словотворчу функцію: *пар-о-тяг, житт'-е-пис* (За Н.Клименко, **інтерфікс I**); 2) асемантичний компонент, розташований між основою та словотворчою чи формотворчою морфемою і є формальним засобом їх поєднання, тобто виконує суто структурну роль: *європ-ей-ець, біж-ен-ець, легенд-ар-н-ий* (за Н.Клименко, **інтерфікс II**). Такі структурні елементи ще називають **субмофами, асемантемами** та ін.

5. До інтерфіксів (у другому значенні) відносять (В.Горпинич) також сегменти, що з'являються між словотворчим префіксом і твірним словом,

щоб усунути фонетико-орфоепічні перешкоди для їх поєднання: від-**і**-гнати, роз-**і**-брати, під-**і**-гріти).

6. Приєднуючись до словотворчих морфем, інтерфікси II викликають появу суфіксальних і префіксальних аломорфів: **-ець/-лець, -вець, -нець** (бор-**ець**/ погорі-**лець** /гра-**вець**, бра-**нець**; роз-/розі- над-/наді-(роз-ганяти/ розі-гнати, над-бирати/ наді-брати).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Займенникові і прислівникові постфікси **-сь, -будь, -небудь**, а також **-таки** у слові **все-таки** виконують словотворчу функцію: хто-**сь**, що-**будь**, коли-**небудь**, все-**таки**..

2. Дієслівний постфікс **-ся** і його варіант **-сь** виконують формотворчу й словотворчу функції. Першу – творячи від дієслівних форм активного стану форми зворотно-середнього чи пасивного стану: одягати-одягати-**ся**, будувати-будувати-**ся**. Другу – коли внаслідок їх приєднання змінюється лексичне значення слова. Порівн.: **вдавати - вдавати-ся**. *Сама вона **вдала** з себе дуже здивовану (Григ.) – За все береться, та не все **вдається***(Н. тв.).

3. Постфікси, ужиті після закінчень, входять до складу словозмінної основи, яка в такому разі є перерваною, наприклад, **гордж-у-ся, єднал-а-ся, біліл- и-ся**.

4. Постфікси вживаються після закінчень, формотворчих суфіксів, інших постфіксів і в кінці незмінних слів, наприклад, усміхнул-**а-ся**, замисли-**ти-ся**, згодила-**ся-таки**, куди-**будь**.

5. Серед постфіксів, як і серед закінчень, нема запозичених.

6. Серед інтерфіксів I наявні як субстанційні, так і нульові: сонц-**е**-поклонник і Мир- **Ø**-город.

7. Не завжди є інтерфіксами I кінцеві голосні **О, И** першої частини деяких структурних типів дериватів. Наприклад, у дериватах типу

фотонабір, макромолекула, мікроавтобус, аероклуб **О** є **фіналлю префіксоїдів**; у дериватах, утворених лексико-синтаксичним способом, кінцевий першої частини **О** є прислівниковим суфіксом: *маловідомий, тяжкохворий*. У похідних типу *горицвіт, пройдисвіт*) **И** – це залишкове закінчення форми наказового способу дієслова, яка зрослася з формою знахідного відмінка іменника, на відміну від похідних типу *п'ятикласник, шестиліток*, де **И** справді є інтерфіксом **І**, що поєднує дві твірні основи, тобто йдеться про різні способи творення цих похідних – лексико-синтаксичний(зрощеннєвий) і суфіксально-складний (складання основ із суфіксацією).

8. Серед інтерфіксів **І** і **II** наявні запозичені: *яхт-с-мен, тем-ат-ичний*, які, за Н.Клименко, є наслідком переосмислення структурних елементів у словах-етимонах.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

1. Певні труднощі виникають при визначенні функцій постфіксів **–бо, но, –таки**. На думку Н.Клименко, постфікси **–бо, –но** виконують формотворчу функцію, приєднуючись до спонукальних або наказових форм дієслів у розмовному мовленні: *скажи-но, почекай-бо*. Однак вони можуть приєднуватися й до слів інших частин мови, модифікуючи їх значення, тобто виконувати модифікаційну словотворчу функцію: *чоловік-бо, помаранчевий-бо, я-бо, який-бо, ти-но*. Щодо постфікса **–таки**, який може бути у складі дієслівних, іменникових, прикметникових словоформ (*сказав-таки, лицар-таки, відважний –таки*), то він виконує лише словотворчу функцію, знову ж таки модифікуючи значення базових слів. Мутаційну словотворчу функцію він виявляє у слові **все-таки**, утворюючи нову лексичну одиницю.

2. По-різному трактують статус елементів, що з'являються у відмінкових формах іменників III і IV відмін **–ер-(мат-ер-і) –ен-(ім-ен-а)**, Н.

Клименко відносить їх до інтерфіксів II, вважаючи, що вони лише полегшують сполучуваність службових морфем і не пов'язані з жодними категоріальними значеннями. Інші (В.Горпинич) займають непослідовну позицію: вважаючи їх то іменниковими формотворчими суфіксами, оскільки вони утворюють певні граматичні форми, то інтерфіксами. На наш погляд, ці сегменти правомірно все-таки вважати формотворчими суфіксами, адже за їх допомогою утворені певні граматичні форми. Щодо елементів **-й- та -н-** (які ще називають тематичними суфіксами), що з'являються в дієслівних основах теперішнього часу (*да-й-уть, ма-й-уть, ста-н-уть*), то, справді, з огляду на асемантичність логічно кваліфікувати їх як інтерфікси II.

Вправа 1. *У поданих словах виділити постфікси й охарактеризувати їх за схемою:*

- 1) частиномовна належність;*
- 2) словотворчий чи формотворчий;*
- 3) інваріантний, аломорфний чи існує в єдиному вияві;*
- 4) омонімі постфікси.*

З р а з о к: **якийсь** – займенник, постфікс **-сь** міжчастиномовний (колись), словотворчий, існує в єдиному вияві, омонімічний до дієслівного постфікса **-сь** (*вчитись*).

Зробив-таки, ввижатися, вчитимусь, яким-небудь, хтось, подай-но, колись, чомусь, юрмитися, який-будь, колоситися, десь, де-небудь, десь-то, усміхнувшись, іди-бо, усміхаючись, задумався, поквапилася, розлігся, одягнись, когось, якимсь, якому-будь, якимось, щось, подай-но, умиваючись, котрийсь, якихось, замріялась.

Вправа 2. *У поданих словах виділити інтерфікси, визначити їх походження.*

З р а з о к: **сорок(а) градусний** – прикметник, інтерфікс **-а-** питомий, походить із закінчення форм непрямих відмінків числівника **сорок**.

Садівник, учнівський, материнський, прибулець, літопис, сьогоднішній, яхтсмен, полісмен, догматизм, гавкати, грушоподібний, сочинський, токійський, прядильний, європейський, американський, сімдесятилітній, завтрашній, нявкати, махновець, п'ятикласник, паливода, життєпис, знають, арготизм, двоюрідний, трьохактний, зіграти, обізватися, ссавець, префіксальний, охкати, батьківський, тематичний, Нечуйвітер.

Вправа 3. У поданих словах визначити інтерфікси й охарактеризувати їх за схемою:

- 1) *питомий чи запозичений;*
- 2) *похідний чи непохідний;*
- 3) *функційна характеристика;*
- 4) *частиномовна належність;*
- 5) *інваріант, аломорф чи існує в єдиному вияві.*

З р а з о к: **житт'(е)пис** – іменник, інтерфікс **-е-** питомий, непохідний, словотворчий, міжчастиномовний (**вогнетривкий**), аломорф до **-о-**.

Схематизм, цьогорічний, збиральний, двоюрідний, живопис, всеосяжний, неаполітанський, прадідівський, горицвіт, люби-мене, пройдисвіт, спортсмен, шосейний, п'ятиповерховий, перекотиполе, бувалець, драматичний, сівба, жилець, живий, двічі, живоносний, сорокалітній, хронікальний, зміїд, сивобородько, крутивус, гречкосій, лицедіяти, Миргород, повсякчас, Гуляйполе, батьківський, бранець, житейський.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 32-33.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Горбачук 1982:12-14.
4. Горпинич 1999: 51-52.
5. Клименко 1998: 13-44.
6. Клименко, Карпіловська 1998: 28-31.
7. Немченко 1985:178-249.
8. Полюга 2003.
9. Сікорська 2003: 46-55.
10. Українська мова 2000.
11. Яценко 1980: 5-22.

АФІКСОЇДИ

1. Афіксоїди, їх основні ознаки та функції.
2. Типи афіксоїдів за позицією у слові та функцією.
3. Походження афіксоїдів.
4. Синонімія питомих і запозичених афіксоїдів й афіксів.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. **Афіксоїд** – це коренева, за походженням, морфема, що у словах певного типу наближається за своїми функціями до афіксів.

2. Щоб виділити афіксоїд (суфіксоїд чи префіксоїд) у похідному слові, слід застосувати такі критерії: а) якщо дериват не можна співвіднести з мотивувальним словосполученням., то це слово з афіксоїдом, тобто утворене за готовою моделлю, якщо ж воно співвідноситься з еквівалентним словосполученням, тоді це композит, утворений складанням основ. Порівн.: *авіаконструктор, авансцена*: **префіксоїд авіа+ іменник; префіксоїд аван + іменник**; і *лісосмуга, жовтоцвіт*: **лісова смуга, жовтий цвіт**; б) перевірити

на регулярність, тобто активну участь в утворенні нових одиниць: *авіадвигун, авіазв'язок, авіамістечко; аванзала, аванкамера, аванпост*; в) на здатність виражати однакові значення в поєднанні з основами певного семантичного класу: **псевдо-**”несправжній”(псевдовчення, псевдонаука, псевдогерой), - **знавець** «назви осіб за об'єктом вивчення» (*шевченкознавець, театрознавець, слов'янознавець*); г) одним із критеріїв виділення суфіксоїдів є наявність синонімних до них суфіксів: *хвилеподібний-хвилястий; бавовнороб – бавовняр, слов'янознавець- славіст.*

3. **Суфіксоїд** – це коренева, за походженням, морфема, що функційно подібна до суфікса і займає його позицію у слові.

4. **Префіксоїд** – це коренева, за походженням, морфема, що функційно подібна до префікса і займає його позицію у слові.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

Префіксоїд виділяється тільки в тому разі, коли є відповідні твірні слова або ті самі корені приєднують до себе інші префіксоїди: *міні-спідниця, максі-спідниця; мотокрос, велокрос*. У слові *філолог* сегмент **філ-** не є префіксоїдом, оскільки **-лог** не є твірним словом (самостійною лексичною одиницею).

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

Труднощі виникають при визначенні структури і способу творення слів із афіксоїдами. Це прості слова, утворені афіксацією (префіксальним або суфіксальним способом), чи композити, утворені складанням основ? Оскільки афіксоїди – це морфеми проміжного (перехідного типу), які перебувають на шляху перетворення в афікси, то переконливішим є погляд (В.Русанівський, І.Муромцев) на деривати з ними як на прості афіксальні

слова, утворені за наявними в мові моделями суфіксального чи префіксального способу творення.

Вправа 1. *До поданих слів з афіксоїдами дібрати словотвірні синоніми, у яких позицію афіксоїда займають відповідні афікси.*

З р а з о к: протоісторія – праісторія.

Романознавець, кулеподібний, напівзабутий, напіввідкритий, українознавство, германознавство, вовкоподібний, протослов'янський, першооснова, каменелом, винороб, клишоногий, променеподібний, дугоподібний.

Вправа 2. *У поданих словах виділити афіксоїди, дібрати до них можливий питомий відповідник.*

З р а з о к: полі-функційний – багато-функційний.

Гідротурбіна, геліотерапія, термоізоляція, гідроспоживач, гідрозахисний, гідроочищення, фотофобія, гідрофобія, біографія, бібліофіл, слов'янофіл, газометр, спідометр, монофункційний, полісемія, фонографія.

Вправа 3. *У поданих словах виділити префіксоїди й охарактеризувати їх за зразком.*

З р а з о к: **електромережа** – іменник, **електро-** префіксоїд, запозичений із грецької, означає "електричний", регулярний, як коренева морфема виступає у слові *електрика*.

Напівпровідник, псевдокласик, лжепророк, мегатонна, мікробибух, самовизначення, фотоальбом, автобіографія, радіозонд, мікроелемент, першопричина, міні-автомобіль, полівітаміни, псевдовчення, півострів, багатозначний, напівпровідник, псевдокласик, лженаука, відеосюжет, першооснова.

Вправа 4. У поданих словах виділити афіксоїди й охарактеризувати їх за схемою:

- 1) характеристика за позицією у слові (префіксоїд чи суфіксоїд);
- 2) питомий чи запозичений;
- 3) інваріантний, аломорфний чи існує в єдиному вияві;
- 4) характеристика за походженням.

З р а з о к: **слов'янофіл** – іменник, **філ-** суфіксоїд, запозичений із грецької мови, означає "любитель, прихильник", інваріантний (аломорф **філ'**), як коренева морфема виступає у слові *філологія*.

Екскурсовод, буквоїд, слов'янознавець, лицедій, листогриз, головоріз, пунктограма, ракетоплан, калейдоскоп, українофоб, теплохід, бібліофіл, книгоман, амперметр.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 25-28.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Віняр 2011:100-105.
4. Городенська 1986:36-41; 1989: 86-94.
5. Горпинич 1999: 73-74.
6. Карпіловська 1999: 170-239.
7. Клименко 1998: 62-67.
8. Клименко, Карпіловська 1998: 70-76, 119-126.
9. Немченко 1985:178-249.
10. Полюга 2003.

11. Українська мова 2000.

12. Яценко 1980: 5-21.

ОСНОВА СЛОВА

1. Типи основ залежно від їх функцій.
2. Виділення словозмінної основи. Її основні ознаки.
3. Типи словозмінних основ.
4. Подільність словозмінної основи.
5. Формотворча основа, її основні ознаки. Два типи основ у дієсловах.
6. Поняття суплетивної основи.
7. Твірна основа, її основні ознаки. Ступені похідності твірної основи.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. Слово може мати кілька типів основ залежно від їх участі в його зміні: **граматичну** (пов'язану зі зміною граматичних форм слова) і **лексичну** (пов'язану зі словотворенням).

2. Граматичні основи є двох підтипів: **словозмінна** й **формотворча**.

3. Щоб визначити словозмінну основу, потрібно відкинути закінчення в аналізованій словоформі: **веселков-ий** , **гідност-і**, **семист-ам**, **котр-ого**.

4. Щоб визначити формотворчу основу, потрібно відкинути закінчення і (якщо є) формотворчий суфікс: **людян'- іш-** ий.

5. Щоб визначити лексичну (твірну) основу, слід відкинути закінчення і словотворчий афікс: **прийдешн'-ість**, **мал-еч-а**, **скирт-ува-ти**, **м'ят-н-ий**.

6. Перерваність (розчленованість) основи зумовлена тим, що афікси, які входять до її складу, роз'єднані **закінченням**: **замислил-а-ся**, **надихал-и-ся**.

7. Інтерфікси основи не переривають, а входять до її складу.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Словозмінну основу виділяють тільки у змінних словах.
2. Дієслово має два типи формотворчих основ: основу **інфінітива**, яку виділяють у неозначеній формі дієслова відкиданням формотворчого суфікса **–ти (–ть): борони-ти, захисти-ти, і основу теперішнього часу**, яку виділяють відкиданням закінчення у формі 3-ої особи множини теперішнього часу: **співай-уть, сид'-ать**. Ці основи беруть участь в утворенні різних форм дієслова (дієприкметників і дієприслівників, форм минулого часу і форм на **–но, –то**): **леж-ач-ий, співай-уч-ий, жеврій-учи, держ-ачи; прочита-н-ий, позелені-л-ий, сказа-но, написа-но**.
3. Деякі слова мають варіативні основи в різних граматичних формах: **горн'-а – горнят-и, імй'-а – імен'-і**.
4. Подільними є основи похідних слів і тих непохідних, які мають зв'язані корені:

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

По-різному визначають словозмінну основу в постфіксальних словоформах: як частину словоформи без закінчення й постфікса і включаючи до її складу постфікс (і тоді її називають перерваною). Наприклад: **задивил-а-ся, роб-ить-ся**. Другий підхід логічніший, оскільки узгоджується з визначенням словозмінної основи.

Вправа 1. У поданих словоформах виділити словозмінну основу, визначити її структурний тип та подільність.

З р а з о к: **водогін** – іменник, **водогін-** – словозмінна основа, подільна, складна.

Добродій, братства, задивлялася, колоситься, чотирьохсот, порядність, найчеснішого, працею, совістю, учителюють, люблять, учнівський, приїжджаю, шануватимуть, працєю, прочитаний, пожовклий, відбігши, багатозначність, веселка, самосел, якого-небудь, пиши-но, медівник, чужоземець, вищий, православним, мовчання, продаси, розповіси, з'їм, звеселяймо, п'ятьмастами, ректорові, доброчинністю, усміхнись.

Вправа 2. *У поданих словоформах виділити варіантні словозмінні основи.*

З р а з о к: **ім'я** – іменник, **ім/йа/ - імй** – словозмінна основа, **імені** – **імен'** – словозмінна варіантна основа.

Мати – матері, селянин – селяни, плем'я – племені, зерня – зерняти, коліща – коліщати, міщанин – міщани, киянин – кияни, чудо – чудеса, небо – небеса, дошка – дощок, вишня – вишень, хлопець – хлопця, весна – весен, земля –земель, вівця – овець.

Вправа 3. *Від поданих прикметників утворити форми вищого ступеня порівняння, визначити в них словозмінну основу, вказати на її особливість.*

З р а з о к: **велик-ий** – **більш-ий** (суплетивна основа: болии → больши).

Великий, добрий, дужий, товстий, важкий, поганий, малий, гарний, вузький, високий, близький, дорогий, хороший, низький, старий, рідкий, красивий, далекий, гладкий, легкий, широкий, швидкий, глибокий, тонкий.

Вправа 4. *У поданих словоформах виділити формотворчу основу та вказати, які граматичні форми від неї утворено.*

З р а з о к: **ласкавіший**: прикметник, **ласкав-** – формотворча основа, утворено форму вищого ступеня порівняння прикметника.

Читати, думають, розумніший, сидючи, куплений, саджаючи, замислив, талановитіший, щасливіший, здобули, пробігши, згіркий, прикислий, писатиму, вищий, устань, притихли, здобув, учітеся, наймудріший, прикинутий, замислившись, читаймо.

Вправа 5. У поданих словах виділити твірну основу та, склавши словотвірний ланцюжок, визначити ступінь її похідності.

З р а з о к: **учителювання** – іменник, твірна основа — **учи-тел'-ува-** (← учитель ← учити), другого ступеня похідності.

Ніжність, зозуленька, лебединий, чоботарювати, зрівнитися, по-українському, запрошення, понадписувати, унеможливити, принагідний, повідшукувати, довкілля, незалежність, наливайко, прихисток, християнство, мерехтливий, гоститися, бондарівна.

Вправа 6. Виділити словозмінну основу й охарактеризувати її за схемою:

- 1) частиномовна належність основи;
- 2) подільна (ступінь подільності) чи неподільна;
- 3) проста чи складна;
- 4) похідна (ступінь похідності) чи непохідна;
- 5) перервана чи неперервана.

З р а з о к: **вареник** – словозмінна основа **вареник-** — іменникова, подільна (максимальний ступінь), складна, похідна (вареник ← варений ← варити: другий ступінь похідності), неперервана.

Радісний, вересень, писатимемо, печений, носоріг, двісті, п'ятиметровий, ведмежатко, найвиразніший, проситимуться, вивчився, вік, шестисот, розігнався, устань, хутірець, материнство, досвітній, учителюють, шістьома, іванофранківець, примножуймо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 56-67.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Горбачук 1982: 24-32.
4. Горпинич 1999: 52-57.
5. Клименко 1998: 52-57.
6. Клименко, Карпіловська 1998: 59-64.
7. Немченко 1985: 178-249.
8. Українська мова 2000.

ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ В МОРФЕМНІЙ СТРУКТУРІ СЛОВА

1. Спрощення морфемної будови слова, його причини й наслідки.
2. Ускладнення в основі слова , його причини й наслідки.
3. Перерозклад у морфемній будові слова, його причини й наслідки.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. До основних історичних змін у морфемній будові слова належать: **спрощення (опрошення), ускладнення й пере розклад.**

2. Історичні зміни в морфемній будові слова пов'язані з діахронним аспектом вивчення мовних одиниць, і тому їх можна виявити лише за допомогою етимологічного аналізу або даних етимологічних словників. Отже, предметом морфемного аналізу на синхронному рівні можуть бути лише наслідки цих змін (із залученням історичних коментарів): поява нових

(вторинних) коренів, складних афіксів, непродуктивних афіксоїдів, що постали в запозичених словах унаслідок ускладнення їх структури, тощо.

3. **Спрощення** морфемної будови – це стирання меж між морфемами, унаслідок чого похідна основа з синхронного погляду стає непохідною, а морфемна будова слова простішою.

4. **Ускладнення** морфемної будови – це виділення афіксальних морфем у складі раніше нерозкладної основи і, відповідно, перетворення її на подільну і навіть похідну.

5. **Перерозклад** – це переміщення меж між морфемами в похідній основі, що веде до іншого, ніж був раніше, поділу слова.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Визначення історичних змін у морфемній структурі слів є предметом історичної морфеміки і, відповідно, аналізу морфемної будови на діяхронному рівні.

2. **Наслідки спрощення** – поява вторинних коренів і втрата продуктивності деяких морфем або їх зникнення.

3. **Наслідки ускладнення** – це розвиток морфемної системи української мови, унаслідок адаптації запозичених слів до її структурних законів, а також поява нових слів (збагачення лексичного складу).

4. **Наслідки перерозкладу** – це збагачення морфемного корпусу новими словотворчими ресурсами (складними афіксами) й утворення нових твірних основ.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

Унаслідок неповного (незавершеного) спрощення морфемної будови деяких слів і збереження в їх нових непохідних основах слідів колишньої

подільності трапляються помилки у виділенні морфем і навіть різне членування на морфеми таких слів у морфемних словниках. Порівн.: *сумнів-а-ти-ся*, *сусід-и-ти*, *білизн-а(вироби з тканини)* (Полюга Л.М. Словник українських морфем. – С.328, 157) і *су-мн-і- ва-ти-ся*, *су-сід-и-ти*, *біл-изн-а* (Яценко І.Т. Морфемний аналіз. Словник-довідник. – Т.ІІ. – С.268-269, – Т.І. – С.286). Щоб уникнути змішування словотвірного погляду з етимологічним, а відтак і з поглядом на синхронну морфемну будову подібних слів, слід зважати не лише на формальну подібність морфем, що злилися з коренями, до тих, які є повноцінними й виділяються в інших словах, що не зазнали спрощення, а й на семантичний чинник. Наприклад, у слові *білизна* сегмент **біл-** вже не є носієм значення кольору, як , скажімо, у дериваті *біліти*, а отже й не може вважатися коренем – тут маємо вторинний (сучасний) корінь **білизн-** .

Вправа 1. *Виділити вторинні корені у словах, визначити, унаслідок якого явища вони сформувалися.*

З р а з о к: **розумний** – корінь **розум-** вторинний, сформований у результаті спрощення за моделлю **P+R (роз- + -ум-)**.

Ведмідь, білка, вдавати, відлига, вельможний, сметана, вівторок, понеділок, недільний, підпільно, присягати, викладач, веслувати, львів'яни, коломийський, висновок, дим, обов'язково, пригодницький, погода, майбутнє, вдача, перстень, винятковий, спідниця, білорус, хитрий, народ, нагорода, тхір, досконалий, сир, знак, досвід.

Вправа 2. *Виділити закінчення, пояснити історичні зміни в морфемній структурі слів.*

З р а з о к: **на руках** – закінчення **-ах** в іменнику колишньої **а**-основи сформувалося в результаті перерозкладу на стику словозмінної основи й закінчення за моделлю S+F (**-а** + **-хъ**).

Ногами, жінкам, головами, ходімо, пишеш, читаєш, велить, кричить, ходиш, молиш, молімо, числом, селом, любітеся.

Вправа 3. Виділити суфікси й префікси, з'ясувати, як сформувалися складні афікси у словах.

З р а з о к: **понадплановий** – префікс **понад-** складний, сформувався в результаті перерозкладу на стику двох простих префіксів за моделлю P+P (**по-** + **над-**).

Будильник, завбільшки, залюбки, навздогін, знебарвити, позаштатний, гніздечко, росинка, недоговорювати, спідлоба, тюльпанчик, філософствувати, сірник, Львівщина, Полтавщина, провідниця, зробивши, читаючи, лежачи, намалювавши, понадзвуковий, киянин, вінниччанин, плутанина, біганина, жартівник, біженець, бджільник, медівник, горянин, литовець, марокканець, піхотинець.

Вправа 4. Виділити закінчення і словозмінну основу, пояснити зміни в морфемній будові запозичених слів.

З р а з о к: **глобус** ¹ – нульове закінчення, словозмінна основа **глобус-** – результат ускладнення R+S (**glob-us**).

Пленум, радіус, фокус, гравюра, попада, поетеса, фляжка, тролейбус, монтаж, агітація, хімія, електрика, космос, монтаж, монархія.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 82-90.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Горбачук 1982: 33-36.
4. Горпинич 1999: 67-72.
5. Клименко 1998: 67-71.
6. Клименко, Карпіловська 1998: 76-80.
7. Українська мова 2000.
8. Яценко 1980: 5-21.

МОРФЕМНИЙ РОЗБІР, ЙОГО ЗАВДАННЯ. ВИДІЛЕННЯ МОРФЕМ У ПИТОМИХ І ЗАПОЗИЧЕНИХ СЛОВАХ.

1. Завдання морфемного розбору.
2. Морфемний, словотвірний та етимологічний розбори.
3. Слова, що підлягають і не підлягають морфемному розбору.
4. Подільність основи, слова.
5. Форми та послідовність морфемного розбору. Вимоги до його проведення.
6. Мета вертикальних і горизонтальних зіставлень у морфемному розборі.
7. Способи розрізнення простих і складних афіксів.
8. Явища, що послаблюють чіткість поділу слів на морфеми.
9. Особливості морфемного розбору запозичених слів.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. Морфемний розбір слова передбачає виділення в ньому всіх морфем з їх аломорфами, розподіл їх за класами й усебічну характеристику за всіма класифікаційними ознаками.

2. Є дві форми морфемного розбору: **графічна** (за допомогою умовних позначень виділених морфем) і **описова**, яка полягає в докладній характеристиці виділених морфем.

3. Сегментацію слова здійснюють у такій послідовності: спершу виділяють закінчення й основу, відтак – корінь, по тому – префікс, суфікс, інтерфікс, постфікс.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Морфемному розбору підлягають як змінні, так і незмінні слова, причому перші в будь-якій граматичній формі.

2. Не можна робити морфемний розбір слів із нульовим ступенем подільності, наприклад, *коли, там, журі*.

3. Морфемний розбір роблять від слова до морфеми.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

1. Певні труднощі виникають під час морфемного розбору запозичених слів, зокрема визначення статусу виділених у їх складі відрізків. Це пов'язано з тим, що такі лексеми часто мають непрозору морфемну будову. Це своєю чергою спричиняє проблему подільності запозичених основ, що не має однозначного пояснення у фахівців. Так, наприклад, умовно подільними вважають основи, у яких початкова частина хоча й не осмислюється як корінь, однак кінцева повторюється в інших словах: бадмінт-**он**- бек-**он**; бунк-**ер** – марк-**ер**. Тобто входження слів із таким коренем у ряд одноструктурних робить їх основи подільними.

2. Виділення коренів в іншомовних словах можливе і тоді, коли відшукаємо хоча б одну лексему, де вони б виступали в поєднанні з

повноцінним афіксом: **а**-тей-ізм - **пан**-тей-ізм, імун-о-лог - імун-**н**-ий, терм-о-метр - терм-**ічн**-ий.

3. Запозичені афікси виділяють унаслідок входження в мову 2 –ох або більше структурно й семантично зіставляваних запозичених слів: **а**-симіляція – **ди**-симіляція, **про**-грес – **ре**-грес

4. Коли запозичені афікси трапляються в нечисленних словах (іноді в 1-ому), тоді їх розпізнаємо на тлі повторюваних коренів: клей-стер – клей, патрон-таш – патрон.

Вправа 1. *Визначити ступінь подільності поданих слів і їх словозмінних основ.*

З р а з о к: **весна** – іменник, весн-а – граничний ступінь подільності слова й нульовий ступінь подільності основи.

Совість, розуміти, чумак, чуйний, калина, підгір'я, щастя, яблуна, життя, десять, шосе, депо, метро, там, тут, радо, завжди, надзвичайно, працьовитий, незалежність, веснівка, брівонька, мудрувати, родичатися, плинність, плести, дім, погода, довкруж.

Вправа 2. *Виділити закінчення. Пояснити, чому не всі слова мають закінчення.*

З р а з о к: **читай** ¹– нульове закінчення (читай-**мо**, читай-**те**); **пошепки** – закінчення нема (прислівник – незмінна частина мови).

Думаю, хотітимемо, віддаймо, мамо, радісними, сто, дев'ять, вікно, кіно, білії, тихая, барвистий, дорогою, послідовність, використовуючи, зроблені, вирішив, погодилися, усміхнувся, видно, по-нашому, на великім, відсоток, лицедій, сядь, лити.

Вправа 3. Застосувавши вертикальні зіставлення, виділити корені в поданих словах.

З р а з о к: **вихов**-аний: **вихов**-увати, **вихов**-анка, **вихов**-атель.

Нагороджений, вуличка, вишневий, пити, мити, зелений, знайомий, узбережжя, починати, в'ється, роззуватися, громаддя, сопрановий, наприкінці, необізнаний, шевцювати, проблема, свячений, завширшки, будущина, чорнявець, незгірше, долішній, люблю, їжджу, ужинок, нагорода, кількоро, весілля, совісний, круглий, насміхатися, кінець.

Вправа 4. Застосувавши горизонтальні зіставлення, виділити афікси в поданих словах.

З р а з о к: чес-**н-ість** – поряд-**н-ість** – муж-**н-ість** – вираз-**н-ість**.

Порядність, знечулення, мельниківна, соколиний, понавизбирувати, міжгір'я, придорожній, пасовисько, гордощі, глибочінь, веселенько, завдовжки, малеча, муркотіти, крашанка, по-студентському, прочитаний, вирубано, збирання, переказ, горішній, глянь.

Вправа 5. Визначити, у котрих із поданих слів є складні афікси, а в котрих по два прості.

З р а з о к: **кісточка** – два прості суфікси **-оч-** і **-к-**: кість → кіст-**к**-а → кіст-**оч-к**-а; **ширмочка** – один складний суфікс **-очк-**: ширм-а → ширм-**очк**-а.

Першокласник, свавільник, збудник, кусник, скрипочка, плахточка, асептичний, аристократичний, блискавичний, філософствувати,

шефствувати, меморіальний, хронікальний, пальчик, коридорчик, качечка, кралечка, приватник, ключник, женчик, перчик, недогадливий, недооцінений, позавчора, позакладати, знешкодити, знедавна, понадкушувати, понадплановий, лісник, спритник, робітник, жартівник, пекарня.

Вправа 6. *Указати, які морфонологічні явища послаблюють відчуття морфемних меж у поданих словах.*

З р а з о к: **дрогобицький** – накладання кореня **дрогобиц'** і суфікса **-ськ-** (часткове).

Товариський, буський, проїзний, швидкісний, узбережжя, таксист, чумацький, вищий, глядач, читач, виїжджаю, піти, гнути, юнацький, латиський, віддубасити, узлісся, спросоння, освічений, карабаський, запорізький, ліщина, проща, невістчин, вести, веду, сопрановий, узлісся, одеський, боягузтво, товариство, дикобраз, гнути, витнути, писар.

Вправа 7. *Поділити подані слова на морфеми та назвати їх.*

З р а з о к: **інтервокальний: інтер-** – префікс, **вокаль-** – корінь, **-н-** – суфікс, **-ий** – закінчення.

Автобус, антибіотики, поетеса, дисгармонія, мінімум, диктор, магістрант, агітація, електрон, арабіст, актриса, імпортувати, реорганізувати, спартакіада, інваріантний, контратака, молекулярний, стипендіат, демократія, електрика, диспропорція, література, хаотичний, дискутувати, агітувати, теоретизувати, акціонерний, комплексувати, емігрант.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 62-67; 90-96.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Горпинич 1999: 5-13.
4. Клименко 1998: 45-57.
5. Клименко, Карпіловська 1998: 7-13; 51-64.
6. Ковалик 2008: 156-170.
7. Немченко 1985: 178-249.
8. Полюга 2003.
9. Сікорська 2000: 124-137.
10. Українська мова 2000.
11. Яценко 1980: 5-22.

1.2. ОСОБЛИВОСТІ МОРФЕМНОЇ БУДОВИ СЛІВ ПОВНОЗНАЧНИХ ЧАСТИН МОВИ: ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

МОРФЕМНИЙ РОЗБІР ІМЕННИКІВ

1. Регулярні іменникові словотворчі афікси.
2. Іменникові формотворчі суфікси.
3. Омонімія іменникових суфіксів.
4. Ядерні морфемні структури простих і складних іменників у сучасній українській літературній мові.

Вправа 1. *Указати, котрі з поданих іменників мають структуру:*

а) **ЗP R S F**: допомога, вихід, перерозподіл, недовіра, перенапруга, рідкість, неспромога, незорість, незабезпеченість, недовиконання;

б) **R3SF**: курчаточко, писанка, шевцювання, солонкуватість, клеймувальник, молитовничок, дріб'язковість, знайомство, козачище, миготіння;

в) **PRSF**: передумова, вимова, неправда, погонич, переможець, опікун, нагорода, вивчення, схід, задума.

Вправа 2. *Записати по п'ять іменників на кожну з морфемних структур: RF, PRF, PRSF, PRSSF, RIRSSF, RIRSF, RSF.*

З р а з о к: RF: сон, сад; RSF: дубок, хода.

Вправа 3. *Указати, котрі з поданих слів мають симетричну морфемну будову.*

З р а з о к: **безвідмовність** – несиметрична будова: 2AR3A; **передмова** – симетрична будова: ARA, щиросердо – ритмічна монотонна симетрія: RA: RA.

Братерство, учитель, правдолюб, нафтодобування, доказ, промова, гречкосій, водогін, гречність, премудрість, прототип, міжгір'я, запічок, підгрупа, співпраця, антитеза, надвиробництво, праліс, безкрай, рукопис, заозер'я, супісок, пасинок, пагін.

Вправа 4. *Пояснити, які історичні зміни відбулися в морфемній будові поданих слів.*

З р а з о к: **синус** – відбулося ускладнення в основі: суп-**us** – синус¹ (неподільна основа стала подільною).

Слов'яни, мінімум, дим, безпека, осокір, фляжка, пільга, негода, масло, обруч, агітація, гравюра, рафінад, парубок, сусід, висновок, обов'язок,

понеділок, Львів, вельможа, ведмідь, обряд, максимум, космос, листопад (назви місяця), виноград, хімія, столиця, епос, подушка, природа, народ, порядок, тролейбус, радіус, попадає.

Вправа 5. *Указати, у котрих із поданих слів є суфікси, що виникли внаслідок перерозкладу.*

З р а з о к: **спокусник** – суфікс **-ник-** виник у результаті перерозкладу **-н-** + **-ик-** (*спокусити* → *спокусник*); **кусник** – два суфікси **-н-** (аломорф до **-ень-**) і **-ик-** (*кусень* → *кусник*).

Сірник, бідончик, горобчик, перебивальник, різник, вуздечка, качечка, гніздечко, формочка, ластівочка, наставник, росинка, бадилінка, перстеник, жартівник, готовність, живність, мужність, щедрувальник, веснянка, полонянка, вареник, медвяник, полільник.

Вправа 6. *З'ясувати, які морфонологічні явища привели до зміни звукового складу морфем і подекуди до стирання міжморфемних меж у поданих словах.*

З р а з о к: **слухач** – відбулося накладання: слухач ← слух-а-ти + **-ач**, що спричинило появу аломорфного суфікса **-ч-** (інваріантний **-ач-**).

Козацтво, ткач, таксист, міжряддя, узлісся, морфонологія, шахіст, океанавт, дикобраз, птаство, боягузтво, натовець, пуца, безсоння, духівництво, товариство, гілля, архієрей, безмежжя, Закарпаття.

Вправа 7. *Зробити повний морфемний розбір поданих слів.*

З р а з о к: **підписанн'я** – іменник, похідне слово (2 ст. похідності), подільне (макс. ступінь подільності), просте, **-а** – формотворче закінчення, субстанційне, однофонемне,

зовнішне; **підписанн'** – словозмінна основа, іменникова, подільна (макс. ступінь), похідна (2 ст.), неперервана; **-пис-** – корінь, вільний, сучасний, інваріантний (аломорф *пишу*), дієслівний, питомий; **під-** – префікс, словотворчий, питомий, простий, інваріантний (**підо-**, **піді-** аломорфи), дієслівний; **-а-** – суфікс, субстанційний, словотворчий, питомий, простий, єдиний вияв, регулярний, дієслівний; **-нн'** – суфікс, субстанційний, словотворчий (транспозиційний), питомий, простий, інваріантний (**-енн'**, **-інн'** аломорфи), регулярний, іменниковий.

Відмикання, сонцелюб, самоаналізу, агітатором, поетеса, відхід, бувалець, синявою, доріженьками, дощомір, триніжок, іменини, ягнятко, зелень, заглибина, шитво, вигадько, мандрівка, козачина, дітвора, водограй, Придніпров'я, прийменник, ніченька.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 72-97.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Горпинич 1999: 67-72; 162-166.
4. Клименко 1998: 67-71; 103-118.
5. Ковалик 2007: 288-313.
6. Полюга 2003.
7. Яценко 1980: 5-21.

МОРФЕМНИЙ РОЗБІР ПРИКМЕТНИКІВ

1. Регулярні прикметникові словотворчі афікси.
2. Прикметникові формотворчі афікси.
3. Омонімія прикметникових морфем .
4. Ядерні морфемні структури простих і складних прикметників у сучасній українській літературній мові.

Вправа 1. *Указати, котрі з поданих прикметників мають структуру:*

а) **R2SF**: головасти́й, радісний, зеленесенький, геройський, неблаганний, лагідненький, двійчастий, господарський, передреформений, освітній;

б) **PRSF**: піднебесний, найкращий, невтримний, недорослий, найменший, вибірко́вий, незліченний, суглинний, обчислювальний, предві́чний;

в) **3PR2SF**: влучний, несприйнятливий, небезгрішний, винахідницький, протипоказаний, вибагливий, недоспілий, несказаний, приставний, необразливий.

Вправа 2. *Записати по п'ять прикметників на кожну з морфемних структур: RF, PRF, PRSF, PRSSF, RSF, RIRSF.*

З р а з о к: RIRSF: лісостеповий, хліборобський; RF: білий, добрий.

Вправа 3. *Указати, котрі з поданих слів мають симетричну морфемну будову.*

З р а з о к: **тихові́йний** – несиметрична будова: RA: R2A; **чорнобро́вий** – ритмічна монотонна симетрія: RA: RA.

Безві́дмовний, очисний, білокори́й, густоволо́сий, пребі́лий, зависо́кий, поздовжні́й, прийдешні́й, природни́й, яснозори́й, зарозумі́лий, надхмарни́й, згідни́й, негучни́й, недавні́й, до́бірний, широколи́стий, безме́жний, наплі́чний, підсні́жний, замі́ський, переджнивни́й, вічнозелени́й, своєчасни́й, молочно-бі́лий, ясно-сі́рий.

Вправа 4. *Пояснити, які історичні зміни відбулися в морфемній будові поданих слів.*

З р а з о к: **божевільний** – відбулося спрощення: два етимологічні корені **бог-** і **вол'-** утворили один вторинний корінь **божевіл'-**.

Добрий, хитрий, коричневий, убогий, смертельний, пристойний, лукавий, багатий, готовий, майбутній, відносний, непритомний, відважний, коломийковий, винятковий, західний, погожий, м'який, цікавий, досконалий, байдужий, чорний, лівий, цілий.

Вправа 5. *Указати, у котрих із поданих слів є морфemi, що виникли внаслідок перерозкладу.*

З р а з о к: **національний** – суфікс **-ональн-** утворений у результаті перерозкладу **-онал'- + -н-** (*нація → національний*); **професіональний** – два суфікси **-ональ'-** і **-н-** (*професіонал → професіональний*).

Алегоричний, адміністративний, тональний, небезгрішний, біологічний, кооперативний, демінутивний, прогресивний, безневинний, небезвинний, недоконаний, недовірливий, недоумкуватий, риторичний, поетичний, інтегральний, артеріальний.

Вправа 6. *З'ясувати, які морфонологічні явища привели до змін звукового складу морфem і подекуди до стирання міжморфemних меж у поданих словах.*

З р а з о к: **карабаський** (← Карабах) – відбулося накладання, що спричинило появу аломорфного кореня **карабас'-** й аломорфного суфікса **-к-** (інваріантний **-ськ-**).

Чесний, радісний, буський (← Буськ), чеський, дрогобицький, сухумський, натовський, апіорний, матріархальний, манговий, криворізький, виїзний, прощальний, тижневий, нововолинський, ткацький,

латиський, тбіліський, кутаїський, івано-франківський, паризький, ескімоський, поліський, галицький.

Вправа 7. Зробити повний морфемний розбір поданих слів.

З р а з о к: **кращий** (кра/ш-ч/-ий) – прикметник, похідне слово (словоформа вищого ступеня порівняння), подільне (макс. ст. подільності), просте; **-ий** – закінчення, формотворче, субстанційне, двофонемне, зовнішнє; **крашч-** – словозмінна основа, прикметникова, подільна (граничн. ст.), складна, похідна (І ст.), комплексна, неперервана; **краш-** – корінь, вільний (**крас-**а), первинний, аломорфний (інваріантний **крас-**), іменниковий, питомий; **-ч-** – аломорф суфікса **-ш-**, субстанційний, формотворчий (вищий ст. порівняння), питомий, простий, регулярний, прикметниковий.

Найдобрішого, супротивним, бездіяльних, тиховійного, різносерійним, небезгрішний, антивоєнний, білюсінький, двадцятип'ятирічний, правобережний, нездоланний, заячий, солов'їні, крутоберегий, якнайдорожчий, найвужчий, батьківський, материнський, епохального, тематичний, артистичним, гребенястий, світанковий.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 72-97.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Горпинич 1999: 67-72; 162-166.
4. Грищенко 1978: 125-138.
5. Клименко 1989: 118-133.
6. Полюга 2003.
7. Яценко 1980: 5-21.

МОРФЕМНИЙ РОЗБІР ДІЄСЛІВ

1. Регулярні дієслівні словотворчі афікси.
2. Дієслівні формотворчі афікси.

3. Омонімія дієслівних морфем .
4. Ядерні морфемні структури простих і складних дієслів у сучасній українській літературній мові.

Вправа 1. *Указати, котрі з поданих дієслів мають структуру:*

а) **R2S:** спитати, розтирати, пити, знати, спати, жалкувати, кружляти, вирости, марніти, нагородити, виховати, забути;

б) **R3S:** шевцювати, багатіти, господарювати, розтяти, молоти, женихатися, височіти, някати, grimнути, дерев'яніти, помагати, провадити;

в) **2PRS:** віднайти, відігравати, погріти, навіженіти, вакцинувати, допомогти, започаткувати, прошелестіти, видобути, заокруглитися, позбивати, відповісти.

Вправа 2. *Записати по п'ять дієслів на кожну з морфемних структур: RF, PRF, PRSF, PRSF, PRSSF, RSF, RIRSF, RSS.*

З р а з о к: PSS: любити, писавши; RIRSS: куховарити, плодоносивши.

Вправа 3. *Указати, котрі з поданих слів мають симетричну морфемну будову.*

З р а з о к: **віддавати** – несиметрична будова: AR2A; **віддати** – симетрична будова: ARA.

Дописати, попереінакшувати, поназдоганяти, відбути, прожити, навидумувати, зловтішатися, поблагословити, змилосердитися, плодоносити, назбирати, відпочити, почати, повиходити, насміхатися, втішатися,

порозкидати, демаскувати, вибороти, повідписувати, поламатися, увіковічувати, старостувати, догоряти, висиджувати, знайти.

Вправа 4. *Пояснити, які історичні зміни відбулися в морфемній будові поданих слів.*

З р а з о к: **кристалізуватися** – гібридний суфікс **-ізува-** утворився в результаті перерозкладу **із-** + **-ува-** (*кристал* → *кристалізувати*).

Полохати, обертати, обеззброїти, паралізувати, госпіталізувати, акторствувати, знецінити, збезлистити, ненавидіти, захистити, заражати, недолюблювати, розповідати, присягати, спричинити, знечулити, філософствувати, електризувати, нагородити, виховати, продати, обертати, забути.

Вправа 5. *З'ясувати, які морфонологічні явища привели до зміни звукового складу морфем і подекуди до стирання міжморфемних меж у поданих словах.*

З р а з о к: **прощу** (прошчу) – під впливом етимологічного **ј** /ст/ → /шч/ (простити → прощу), що спричинило появу аломорфного кореня.

Заснути, минути, піти, розігнати, принижувати, дружити, приручити, сохнути, засихати, відімкнути, виринути, канути, резюмувати, хруснути, завернути.

Вправа 6. *Виділити корені в дієсловах. Пояснити, що спричинило появу аломорфних дієслівних коренів.*

З р а з о к: **тя-ти** – **тн-у** – інваріантний корінь **тя-** містить вторинний голосний **/а/** ← **а** ← **еп**; **/н/** – етимологічний носовий звук в аломорфному корені.

Жати – жну, почати – починати, розтяти – розітну – розтинати, розіп’яти – розпинати, розім’яти – розминати, іти – іду – ішов, вити – в’ю, блискати – блисну, мостити – мощу, любити – люблю, відмолодити – відмолоджувати, їздити – їжджу, пекти – печу, простити – прощу, возити – вожу, ходити – ходжу.

Вправа 7. *Зробити повний морфемний розбір поданих слів.*

З р а з о к: **купований** (куп-ова-н-ий) – дієслово (дієприкметник), відінфінітивне утворення, подільне слово (макс. ст. подільності), просте; **-ий** – закінчення, субстанційне, формотворче, двофонемне, зовнішнє; **купован-** – словозмінна основа, дієслівна, подільна (макс. ст.), похідна (І ст.), комплексна, неперервана; **куп-** – корінь, вільний (куп-и), первинний, інваріантний (купл-, купл’- – аломорфи), дієслівний, питомий; **-ова-** – суфікс, субстанційний, словотворчий, питомий, складний, аломорфний (інвар. -ува-), регулярний, дієслівний; **-н-** – суфікс, субстанційний, формотворчий (пасивн. дієприкм мин. часу), питомий, простий, інваріантний (**-н’-** – аломорф), регулярний, дієслівний.

Відійшовши, прийду, інспектувати, шевцювати, нагородженим, переінакшуєш, стань, зробімо, задумав, пригорнутися, учителюють, витерплю, змарнілий, розмовляти, їсте, присвоїла, відмінюють, акає, подобрішаєте, розщебетався, оформлюватиму, змок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 2007.
2. Клименко 1998: 133-138.
3. Полюга 2003.
4. Русанівський 1977: 17-58.

МОРФЕМНИЙ РОЗБІР ПРИСЛІВНИКІВ, ЗАЙМЕННИКІВ, ЧИСЛІВНИКІВ

1. Регулярні словотворчі афікси прислівників, займенників, числівників.
2. Морфемний статус і функції елементів **-будь, -небудь, казна-, хтозна-, аби-, де-, -сь** у займеннику і прислівнику.
3. Морфемний статус елементів **-дцять (-на-дцять)** у числівниках.
4. Синонімія прислівникових афіксів.
5. Ядерні морфемні структури прислівників, займенників, числівників.

Вправа 1. *Указати, котрі з поданих слів мають структуру:*

- а) **2PRS**: нарозхрист, тамечки, навскач, надголодь, аскетично, навідмах, терпляче, миттєво, уздовж, відтепер;
- б) **R3S**: тайком, тихесенько, легендарно, елегантно, сидьма, дешево, дбайливо, посуху, по-нашому, дарма;
- в) **RSF**: п'ятеро, двоє, шістьма, двісті, дев'яносто, шістдесят, двадцять, обидва, стонадцять, сімнадцять;
- г) **RF**: кожнісінький, стільки, такий, якийсь, котрий, самий, їхній, ніякий, свого, нашому.

Вправа 2. *Записати на кожну з указаних морфемних структур відповідні а) числівники: RF, RSF, RFRF, RIRF; б) прислівники: PRS, RSS, RIRSS, RS.*

Вправа 3. *Указати, котрі з поданих слів мають симетричну будову.*

З р а з о к: **легковажно** – симетрична будова: RAA:RAA; **мудро** – несиметрична будова: RA.

Замало, досхочу, великодушно, насамкінець, безвідмовно, добре, безвідповідально, дотепер, семеро, двадцятєро, сімдесят, п'ятсот, інший, кільканадцять, стонадцять, дбайливі, надзвичайно, наполегливо, віднині, співчутливо, декілька, обидва.

Вправа 4. *Із поданого переліку слів виписати прислівники й дієслова, які мають синонімі афікси; визначити спільні словотвірні значення словотвірних синонімів.*

З р а з о к: дієслова **пудрити** - **пудрувати** із синонімічними суфіксами **-и-** та **-ува-** мають спільне словотвірне значення "діяти предметом, названим мотиваційним іменником".

а) улітку, вчора, помаленьку, уліті, віднині, донині, взимі, взимку, відразу, дощенту, зразу, зда█леку, змалку, здале█ка, змалечку, віддавна, відмалечку, здавну, абияк, по-парубоцьки, по-латині, по-латинськи, післявчора, по-сусідськи, по-парубоцькому, по-сусідському, спрокво█лу, будь-як, спроквола█, хтозна-де, казна-де, позавтра, позавчора, післязавтра;

б) дотягнути, квітнути, дотягати, квітувати, дотягувати, зрі█зати, зріза█ти, доріза█ти, дорі██зати, дорізувати, зрізувати, блиснути, пожовкнути, блищати, пожовтіти, блистіти, затиснути, грубнути, засохнути, затискати, грубіти, жовтіти, затискувати, жовкнути, застромити, спалити, застромлювати, спалювати, застромляти, зрубати, зрубувати, дріботати, дріботіти, здичіти, побіліти, побілити, здичавіти, маячіти, маячити, насилити, насилювати, вирощувати, насиляти.

Вправа 5. Пояснити, які історичні зміни відбулися в морфемній будові поданих слів.

З р а з о к: **завтра** – у прислівнику відбулося спрощення: колишній префікс **за-** зрісся з коренем **-втр-** й утворився вторинний корінь **завтр-**.

Двадцять, одинадцять, заміж, завжди, спросоння, спересердя, завдовжки, залюбки, ненароком, всякий, звідки, байдуже, спідлоба, спіднизу.

Вправа 6. Зробити морфемний розбір поданих слів.

З р а з о к: **важко** – прислівник, подільне слово (макс. ступінь), похідне (III ступінь), простий; **важ-** – корінь, вільний (**ваг-**а), первинний, аломорф (**ваг-** – інваріантний), іменниковий, питомий; **-к-** – суфікс, субстанційний, словотворчий, питомий, простий, єдиний вияв, прикметниковий; **-о-** – суфікс, субстанційний, словотворчий, питомий, простий, інваріантний (аломорф **-е-**), прислівниковий.

1) легковажно, кругом, захоплено, по-сусідськи, надворі, безумовно, по-новому, востаннє, нахильцем, вдесятеро;

2) півтора, п'ятеро, дванадцять, двісті, п'ятьмастами, сімдесят, трійко, декілька, стонадцять, обидва;

3) якого, інший, котрийсь, кожнісіньким, нашого, нікотрий, усякий, ніякий, собою, своєму.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 2007.
2. Клименко 1998: 138-150.
3. Полюга 2003.
4. Яценко 1980: 5-22.

МОРФЕМНИЙ РОЗБІР СЛІВ РІЗНИХ ЧАСТИН МОВИ

1. Міжчастиномовні афіксальні морфеми, критерії їх визначення.

2. Міжчастиномовна та мішана омонімія коренів й афіксів сучасної української мови.
3. Синонімія й антонімія морфем різної частиномовної належності.

Вправа 1. Із поданого переліку виписати слова з префіксами:
а) міжчастиномовними; б) омонімними; в) успадкованими у складі твірної основи.

З р а з о к: а) *недавній, немовля, незроблений*; б) *заморський, завеликий, зав'язати*;
в) *здумати, задум*.

Вибирати, вибір, виборчий, виплата, вихідний, побачити, по-сусідськи, доісторичний, долетіти, екстравагантний, екстраклас, захист, захисник, захистити, надземний, надлюдина, препогано, препоганий, антивірус, антинауковий, прадідівський, праліс, прадавній, приблуда, приїхати, прихід, перевтома, перестаратися, знебарвлення, знеболити, назва, накрити, накреслений, післязавтра, післямова, передбачити, передмова.

Вправа 2. Погрупувати слова: а) з міжчастиномовними суфіксами; б) з омонімними суфіксами; в) успадкованими у складі твірної основи.

З р а з о к: а) *Марусенька, тихенький*; б) *віддавна, писати*.

Пестливо, примхливий, передбачливість, білявий, курява, стійкий, студентка, земелька, бунтувати, винищування, спатки, самісінький, новісінький, гуркіт, бронхіт, козаченько, молоденький, нагрітий, наміто, вірність, розумніший, повеселішати, учительська, ходити, верхи, квасолина, низина, оглядини, осетин, голубонька, спатоньки, бабуса, спатусі, п'ятірко.

Вправа 3. Із поданого переліку виписати слова: а) з антонімними афіксами; б) зі синонімними афіксами.

З р а з о к: а) надземний – підземний; б) сріблястий - сріблистий.

Виграти, програти, невольницький, невольничий, безкрай, безкрайній, мідний, мідяний, гіперінфляція, гіпертермія, гіпотермія, увійти, вийти, скрипучий, скриплячий, рухливий, рухлявий, безвідповідальний, невідповідальний, імпорт, експорт, котик, котище, вовчисько, вовчище, хвостик, хвостисько, аморальний, неморальний, довоєнний, повоєнний, пошлюбний, післяшлюбний, безтактний, нетактовний, безневинний, безвинний, невинний, небезвинний, передобідній, дообідній, протишоковий, антишоковий, архетипний, архетиповий, безграмотний, неграмотний, страшенський, страшний, недобрати, перебрати, передучора, позавчора, перегодувати, обгодувати, обігнати, перегнати, солодкуватий, солодкавий.

Вправа 4. *Зробити повний морфемний розбір, поданих слів.*

Юнь, передпліччя, ультрасучасний, виконаний, розішло, по-іншому, відбудований, скористаймося, розвеселився, пересох, позеленілий, найрозумніший, двісті, водоспад, радісно, двадцятисерійний, чотиреста, широчінь, питво, писаренко, дев'ятсот, малюсінський, голіруч, блискотіти, ніякому, декотрим, позавчора, завдовжки, здалека.

Вправа 5. *Записати по 5 слів (словоформ) на кожну з морфемних структур.*

1) R;	7) RSSF;
2) RF;	8) RIRSF;
3) RSF;	9) RIRSS;
4) PRS;	10) RIRSSF;

- 5) PRSF; 11) PRSFPost;
6) PRSSF; 12) RSFPost.

Вправа 6.

- а) записати 10 неспоріднених слів зі зв'язаними коренями;*
- б) записати 10 неспоріднених слів із вторинними коренями;*
- в) записати 10 слів із різними складними суфіксами;*
- г) записати 10 слів із різними складними префіксами;*
- д) записати 10 слів із запозиченими й гібридними афіксами;*
- е) записати 10 складних іменників із нульовим суфіксом;*
- є) записати 10 простих слів (іменників, прикметників, дієслів) із нульовим суфіксом;*
- ж) записати 10 слів, у яких накладаються морфеми;*
- з) записати 10 складних прикметників із словотворчим закінченням;*
- и) навести приклади слів з усіма можливими аломорфними коренями до поданих інваріантних: зем-н-ий, їх-а-ти, віз, лиц-е, люб-и-ти, ход-и-ти, сон, вис-ок-ий, дух.*

Вправа 7. Виконати тестові завдання:

У котрому рядку правильно поділено слова на морфеми.

- 1.** а) за|поч|ат|к|ува|ти, прав|о|пис|н|ий, як|ий|сь, по|-львів|ськ|и, коли|сь;
б) за|по|чат|к|ува|ти, тепл|о|чу|т|лив|ість, без|від|мов|н|о, ласк|ав|ий, кін|о;
в) за|по|ча|т|к|ува|ти, з|вик|ну|вши, при|гор|і|л|ий, наді|шл|ємо, такс|ист|.
- 2.** а) по|чищ|ен|ий, за|клопот|ан|ий, ви|щербл|ен|ий, пошт|ар, каж|уть;

б) по-христ|и|ян|ськ|ому, під|свіч|ник, під|роб|л|ен|ий, прав|и|л|о, звук|;

в) по|чу|ва|нн|я, правд|онь|к|а, ясн|ес|еньк|ий, пра|баб|а, причин|а.

3. а) за|чіс|к|а, прия|тель, уч|и|тель, про|би|ва|ти, за|сох|л|ий;

б) при|садиб|ний, господар|ськ|ий, сир|ість|, сімей|н|ий;

в) сім|ей|н|ий, с|пі|в|уч|ий, тем|н|уват|ий, у|десять|е, спро|сонн|я.

4. а) господ|ар|ськ|ий, сімей|н|ий, під|неб|ес|н|ий, у|жи|ва|в|, не|по|шир|ен|ий;

б) слово|твор|ч|ий, най|досконал|іш|е, п'ять|, двій|к|а, жи|ти;

в) слов|о|твор|ч|ий, на|друк|ов|ан|ий, об|ми|ти, весел|еньк|о, хто|сь.

5. а) Межи|річ|ч|я, не|вол|я, по|чин|а|ти, жн|ець|, собач|ий;

б) соб|ач|ий, жн|ець|, межи|річ|ч|я, над|люд|ин|а, трен|ер|;

в) багат|о|річ|н|ий, най|пре|крас|ніш|ий, жн|уть, по|м'я|т|ий.

6. а) волин|ян|к|а, розі|п'я|т|ий, вощ|ин|а, у|певн|ен|ість|, воротт|я;

б) весл|ува|ти, рад|іс|н|о, част|о|в|жи|ва|н|ий, жит|о, жн|уть;

в) по|дешев|ш|а|ти, дикт|ор|, у|мебль|ов|а|н|ий, від|звуч|а|вши, кін|ець|.

7. а) під|неб|ес|с|я, зу|стрі|вши|сь, мен|ш|ість|, уз|гір|й|а, по|чин|а|л|и;

б) під|небес|с|я, поч|и|н|а|л|и, п'ять|ма|ст|ами, с|пин|и|ти, вчор|а;

в) під|неб|ес|с|я, почин|а|л|и, дві|ст|і, піш|о|хід|н|ий, на|з|бир|а|в|.

8. а) на|збир|а|в|, житт|я, уч|и|тел|юва|ти, стар|о|слов'ян|ськ|а, плак|с|а;

б) житт|я, пере|ім|ен|ова|н|ий, зірв|а|вши, тон|к|ощ|і, у|тіш|ен|ий;

в) пере|йм|еш|ся, тремт|і|нн|я, розірв|а|н|ий, фальш|ив|о, шв|ець|.

9. а) по|буд|у|ва|ти, знач|енн|я, по-|добр|ому, від|діє|слів|н|ий, при|водж|у;

б) жи|тт|я, о|форм|л|ять, транс|позиц|ій|н|ий, по|ча|т|ок|, дві|ст|і;

в) без|сердеч|н|ий, по|чин|а|й|мо, по|лат|ан|ий, з|мок|л|ий, п'ят|ер|о.

10. а) в|чора, торг|івл|я, з|рош|енн|я, с|праць|ова|н|ий, зне|шкод|и|ти;

б) стар|і|нн|я, попо|їс|ти, ішо|вши, свяч|ен|ий, уз|бережж|я;

в) при|їж|дж|а|й|те, слов|о|з|мін|н|ий, не|добр|о|совіс|н|ий, горд|ощ|і, кіно.

11. а) дв|о|зна|ч|н|ий, дв|ома|ст|ами, з|в'яз|а|н|ий, їд|ь|те, не|до|любл|юва|ти;

б) дв|ій|к|а, недо|любл|юва|ти, е|мігр|ант|, понад|план|ов|ий, шіст|десят|;

в) понад|сил|а|ти, за|с|пі|ва|ти, су|зір|й|а, пі|зна|й, віді|бр|а|вши.

12. а) піді|бр|а|вши, без|о|гляд|н|о, з|вечор|а, безо|дн|я, земель|н|ий;

б) піді|й|ти, за|люб|ки, по-|сусід|ськ|и, об|личч|я, вуж|ч|ий;

в) наді|сла|вши, анти|на|уков|о, уч|и|тель|ськ|а, кур|ч|ат|к|о, пі|зна|ти.

13. а) роз|доріжж|я, швид|к|іс|н|ий, ви|сн|ов|ок|, регул|юва|нн|я, круг|ом;

б) інтер|вокаль|н|ий, форм|о|твор|ч|ий, любл|ять, прац|ею, ім|ен|а;

в) на|вч|а|нн|я, про|жи|в|а|вши, воз|велич|енн|я, су|тін|к|и, віч|е.

14. а) куп|ува|ти|м|емо, прост|о, пальто, по|ясн|енн|я, в|лів|о;

б) пальт|о, по|да|н|ий, передо|вс|ім, під|ня|ти, вишн|ев|ий;

в) пре|фікс|, біль|ш|ість, ало|морф|ізм|, чин|ник|и, варт|іс|н|ий.

15. а) у|вираз|н|и|ти, мен|ш|ість|, пташ|ин|ий, без|су|фікс|н|ий, мит|о;
б) праць|овит|ий, роз|маль|ова|н|ий, по|розум|н|іш|ал|и, уз|ліс|с|я, тут|;
в) роз|зу|ва|ти|ся, біо|граф|іч|н|ий, механ|іч|н|о, пів|острів|, да|ти.
16. а) ран|к|ов|ий, на|вч|іть|ся, неділь|н|ий, уз|вишш|я, від|мовл|ю;
б) най|вуж|ч|ий, роз|дяг|н|у|т|ий, сам|ісіньк|ий, про|ліс|ок|, в'яз|ень|;
в) по|тем|н|і|л|ий, талон|чик|, барв|ник|, зне|дол|ен|ий, бу|в|.
17. а) по-|люд|ськ|и, у|закон|и|вши, по|щербл|ен|ий, вищ|ий, літ|о;
б) не|тип|ов|о, від|бул|о|ся, виш|ч|ий, вихов|а|ний, яв|ищ|е;
в) тест|ува|нн|я, рад|існ|о, чотир|и|ст|а, суш|ею, чума|к|.
18. а) зне|чу|л|енн|я, вой|ен|н|ий, не|в|мол|им|ий, деп|о, весел|к|а;
б) морф|ем|н|ий, по|ліп|ши|ти, о|формл|енн|я, у|ярмл|ен|ий, бу|тт|я;
в) понеділ|ок|, не|залеж|н|ість|, тих|іш|е(присл.), член|ува|нн|я, сон|н|ий.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 2007.
2. Клименко 1998:150-167.
3. Полюга 2003.
4. Яценко 1980-1981.

ХАРАКТЕРИСТИКА МОРФЕМНИХ СЛОВНИКІВ

1. Типи морфемних словників.
2. Мета та завдання морфемних словників залежно від типу.

3. Принципи укладання морфемних словників різних типів, їх структура.
4. Реєстр словників, будова словникових статей.

Вправа 1. *З'ясувати, як подано омонімію та багатофункційність афіксів у Словнику українських морфем (Л.Полюга). Приклади виписати й пояснити.*

Вправа 2. *Зі Словника українських морфем (Л.Полюга) виписати 5 кореневих морфем, які мають по чотири і більше аломорфів*

Вправа 3. *Зі Словника українських морфем (Л.Полюга) виписати вторинні корені, що сформувалися внаслідок спрощення морфемної будови слів за схемами:*

- а) $R \leftarrow P + R$;
- б) $R \leftarrow P + R + S$;
- в) $R \leftarrow R + S$;
- г) $R \leftarrow 2P + R + S$;
- д) $R \leftarrow R + R$.

Вправа 4. *Зі Словника українських морфем (Л.Полюга) та Морфемного аналізу: Словника-довідника (І.Яценко) виписати 10 слів, морфемне членування яких різне. Пояснити, чим зумовлена розбіжність у трактуванні морфемної будови тих самих слів.*

Вправа 5. *Із Кореневого гніздового словника (Є.Карпіловська) виписати по два приклади іменникової, дієслівної, прикметникової та мішаної кореневої омонімії (омографії).*

Вправа 6. *Користуючись індексами омонічних суфіксів і префіксів, зі Словника афіксальних морфем виписати омосуфікси й омопрефікси та їх типові функції.*

ЛІТЕРАТУРА

1. Вакарюк, Панцьо 2007.
2. Карпіловська 2002: 3-11.
3. Клименко, Карпіловська, Карпіловський, 1998: 3-11.
4. Полюга 2003: 5-20.
5. Українська мова 2000.
6. Яценко 1980: 3-21.

II. ДЕРИВАТОЛОГІЯ

II.1. СЛОВОТВІРНА БУДОВА ДЕРИВАТІВ РІЗНИХ СПОСОБІВ ТВОРЕННЯ

СЛОВОТВІРНИЙ РОЗБІР. СЛОВОТВІРНА ПОХІДНІСТЬ (МОТИВАЦІЯ)

1. Завдання словотвірного розбору, його зв'язок із морфемним й етимологічним розборами.
2. Слова, які підлягають і не підлягають словотвірному розбору. Критерії розрізнення похідних і непохідних слів.
3. Структурна й семантична похідність дериватів. Типи словотвірної похідності.
4. Вимоги до словотвірного розбору, послідовність і форми його проведення.
5. Поняття словотвірної будови. Твірна база, твірна основа, словотворчий формант.
6. Словотвірне значення, його типи і зв'язок із лексичним значенням слова та словотворчою функцією афікса.
7. Відображення мотиваційної бази у словникових тлумаченнях лексичних значень дериватів.
8. Фразеологічні прирошення семантики дериватів.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. Словотвірний розбір можна робити тільки **похідних слів**, записавши їх у початковій формі.

2. **Похідні слова (деривати)** мають мотивоване лексичне значення. Вони здебільшого формально складніші, ніж їх твірні бази. **Словотвірну структуру (будову) похідного слова становить твірна база (основа, слово) і словотворчий формант (афікс, морфонологічні, морфолого-синтаксичні або семантичні зміни – залежно від способу).** Наприклад: **мамин** ← **мам-а + -ин-** (“який належить мамі”).

Первісні слова мають немотивовану семантику й непохідну основу, наприклад, **мама**.

3. Визначаючи твірну базу деривата, потрібно однаково зважати на його **структурну й семантичну похідність**. Твірною базою є структурно й семантично найближче слово чи словосполучення. Наприклад: **заморський** ← **за- + мор- е + -ськ-** (“який є за морем, привезений з-за моря”).

4. У сучасній українській мові усталені основні моделі структурно-семантичної синхронної похідності. Наприклад:

- прислівники із суфіксом **-о/-е** – суфіксальні відприкметникові (відзайменникові) деривати: **безвідповідально** ← **безвідповідальний**, **інакше** ← **інакший**;

- прислівники на **по-...-ому/-ему, -и** – префіксально-суфіксальні відприкметникові (відзайменникові) деривати: **по-сучасному** ← **сучасний**, **по-моєму** ← **мій**, **по-українськи** ← **український**;

- іменники на **-ість** – суфіксальні відприкметникові деривати: **далекоглядність** ← **далекоглядний**;

- іменники на **-нн’-а (-енн’-а, -інн’-а), -тт’а** – суфіксальні віддієслівні деривати: **прочитання** ← **прочитати**, **забуття** ← **забути**;

- прикметники з іменниковими коренями і з префіксами, співвідносними з прийменниками, - префіксально-суфіксальні відіменникові деривати: **міжобласний** ← **область**, **позабюджетний** ← **бюджет**, **післявоєнний** ← **війна**, **дореформений** ← **реформа**.

5. Усі дієприкметники й дієприслівники, прикметники і прислівники вищого ступеня порівняння – це похідні суфіксальні одиниці, словотвірний статус яких у дериватології неоднозначний (**форми чи окремі похідні слова**), оскільки дискусійним є тлумачення цих понять у морфології (статус дієприкметника, дієприслівника і категорії ступенів порівняння).

6. **Множинну похідність** мають здебільшого заперечні прислівники та прислівники з модифікаційною семантикою (пестливість, згрубілість, неповний, надмірний вияв), а також синтетичні форми ступенів порівняння прислівників:

- **веселенько** ← **веселенький і весело**;
- **невесело** ← **невеселий і весело**;
- **найвеселіше (присл.)** ← **найвеселіший і веселіше (присл.)**.

7. Деякі деривати мають **фразеологічну (ідіоматичну) похідність (мотивацію)**, за якої значення похідного слова вміщує не тільки семантику його компонентів, а й прирощені позамовні чинники. Наприклад: **білок і жовток** – це не все, що білого чи жовтого кольору, а частини яйця відповідного кольору, **світлиця** – це не просто приміщення, де світло, а кімната для гостей, вітальня, **письменник** – не той, хто письменний, а хто пише художню літературу.

8. **Синхронна похідність** не завжди збігається з **діахронною (етимологічною) похідністю**. Деякі етимологічно похідні слова синхронно є непохідними, наприклад, **знак, зелений**.

9. Зрідка **структурна похідність** може не збігатися зі **семантичною**, наприклад, у відприкметникових прислівників з іменниковим коренем: **поміському** (“як у місті”) ← **міський**; **по-львівськи** (“як у Львові”) ← **львівський...**

10. **Словотвірний розбір (аналіз)** слова базується на визначенні словотвірної похідності слова. Він буває **графічний і описовий**. **Графічний аналіз** передбачає визначення словотвірної структури деривата: **дериват** ←

твірна база + словотворчий формат. Завдання **описового словотвірного аналізу** – визначити частину мови деривата, твірну базу (слово чи словосполучення), її частиномовну належність, твірну основу при творенні від змінної частини мови (крім префіксального і постфіксального способів), словотворчий формант (афікс, морфонологічні, морфолого-синтаксичні або семантичні зміни залежно від способу творення, зміна наголосу), спосіб словотворення. Наприклад: **сердечний** ← **серц-е** + **-н- (ий)**: дериват – прикметник **сердечний** - мотивований іменником **серце**, твірна основа **серц-**, словотворчий формант – суфікс **-н(ий)**, морфонологічні зміни: чергування /ц/-/ч/, **Ю**-/е/, поява етимологічної /д/, зміна місця наголосу; спосіб творення суфіксальний.

11. Словотвірна похідність слова – це двобічна здатність деривата виявляти формальні й семантичні зв'язки з деривантом. Індивідуальна семантика похідного слова – це мотивоване лексичне значення (у словнику тлумачиться через лексичне значення твірної бази), наприклад, мотивоване ЛЗ деривата **скрипаль** “той, хто грає на скрипці”. Крім лексичного значення, усі похідні слова мають **словотвірне значення** – узагальнену семантику, спільну для структурно однотипних слів, що виражає смислові співвідношення між твірним і похідним словом, поєднуючи в собі семантику твірної бази зі словотворчою функцією афікса. Наприклад, деривати **скрипаль**, **бандурист**, **сопілкар** мають спільне словотвірне значення “той, хто грає на інструменті, названому твірною базою”. Поняття діяча, виконавця закладене в словотворчій функції суфіксів **-аль-**, **-ист-**, **-ар-**, а об'єкт дії називає твірна база.

12. Словотвірне значення може мати різний **ступінь узагальнення**. **Часткові словотвірні значення** виділяються в межах загального й відрізняються від нього більшою конкретністю. Наприклад, загальне словотвірне значення “модифікаційна ознака” виражають похідні прикметники **маленький**, **біленький**, **величезний**, **старезний**,

страшнющий. Частковим словотвірним значенням “пестлива ознака” об’єднані похідні **маленький і біленький**, а “надмірна ознака, згрубілість” – похідні **величезний, старезний, страшнющий.**

13. Залежно від семантичних відношень між дериватом і твірною базою виділяють різні типи **словотвірних значень**:

- **синтагматичне словотвірне значення** – властиве складним словам (акумулює семантику твірних основ, поєднаних у складному слові та співвідносних із синтаксичною конструкцією). Наприклад, прикметник **трипроцентний, п’ятиградусний, десятирічний, стобальний** виражають спільне словотвірне значення, компонентами якого є семантика твірних основ відповідних словосполучень і словотворча функція афікса;

- **модифікаційне словотвірне значення** похідного слова відрізняється від семантики твірного тільки стилістичними відтінками. Твірне слово й дериват виражають тотожне поняття. Наприклад: **татко, татусь** ← тато; **довжезний, довжелезний** ← довгий;

- **мутаційне словотвірне значення** мають похідні слова, що позначають нове поняття порівняно з поняттям твірних баз. Наприклад, **дитинство** ← дитина, **моделювати** ← модель;

- **транспозиційне словотвірне значення** - це значення похідного слова, яке відрізняється від значення твірного не поняттям, а частиномовним статусом і типовою синтаксичною функцією (**синтаксична деривація**). Наприклад, транспозиційну семантику мають відприкметникові іменники на **-ість, -от-а**, іменники з **нульовим суфіксом** (**радість** ← **радий**, **теплота** ← **теплий**, **синь** ← **синій**), віддієслівні іменники на **-нн’-а, тт’-а** (**малювання** ← **малювати**, **пиття** ← **пити**), відприкметникові прислівники на **-о/-е** (**тихо** ← **тихий**, **гаряче** ← **гарячий**), відіменникові загальновідносні прикметники (**лісовий** ← **ліс**, **автомобільний** ← **автомобіль**), відчислівникові іменники на позначення числових величин (**двійка** ← **двоє**, **одиниця** ← **один**, **сотня** ← **сто**).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. При словотвірному аналізі потрібно брати до уваги тільки **живомовні зв'язки** між твірним і похідним словом, зв'язки, які відповідають **усталеним у сучасній українській мові** словотвірним типам з їхніми дериваційними моделями і словотвірними значеннями. Наприклад, із погляду сучасної словотвірної системи, прислівники на **-о/-е** є суфіксальними відприкметниковими похідними з транспозиційним словотвірним значенням (**ясно** ← **ясн-ий** + **-о**), хоч історично (етимологічно) прислівники на **-о/-е** – це морфолого-синтаксичні деривати, адвербіалізовані форми середнього роду прикметників (**ясно** *присл.* ← **ясно** *прикм. с.р.*). **Похідність** чи **непохідність** слова також визначають тільки відповідно до **сучасної словотвірної системи**: чимало слів, які історично є похідними, у плані синхронної дериватології розглядаємо як непохідні. Наприклад: **неділя, вельможа, зелений, ведмідь**.

2. Асемантичні звуки перед словотворчим суфіксом, які з погляду морфемного аналізу трактують як інтерфікси, при словотвірному розборі треба приєднувати до словотворчого афікса. Наприклад: **гавкати** ← **гав** + **-ка** **-(ти)**.

3. Графічний словотвірний аналіз потрібно робити на фонемному рівні, зокрема розписувати фонологічною транскрипцією необхідно ті фрагменти слова, де є невідповідність між фонемою і її буквеним позначенням. Наприклад: **мрійник** ← **мрійа-ти** + **-ник** (суфікс **-а** – усікається), **подвір'я** ← **по-** + **двір-** + **-й-** (**а**).

4. Визначаючи твірну базу деривата, потрібно зважати не тільки на його структуру, а й семантику. Наприклад: прикметники **міжсесійний, позабюджетний, підземний** і под. не можна виводити від прикметників **сесійний, бюджетний, земний**, оскільки семантично вони мотивовані

іменниками **сесія, бюджет, земля** (“той, що відбувається, перебуває, розміщений між, під, поза ... тим, що назване твірним іменником”).

5. Наявність у слові префіксів чи суфіксів не свідчить про його синхронну похідність, адже слова зі зв’язаними коренями втратили свої історичні твірні бази. Наприклад, **вулиця, взути, тримати** – це синхронно непохідні слова.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

При словотвірному аналізі інколи виникають труднощі, пов’язані

1) із визначенням напрямку словотвірної похідності: від дієслівних (інфінітивних) основ можуть утворюватися структурно простіші іменники на позначення предметної дії, результату, засобу дії і под. (наприклад, при нульовій суфіксації: **зруб** ← **зрубати, вихід** ← **виходити**);

2) із розбіжністю між структурною й семантичною похідністю: префіксально-суфіксальні прислівники з іменниковим коренем семантично пов’язуються з іменником, а структурно – з прикметником (**по-українськи** “як в Україні” ← **український**);

3) з історичною втратою похідності: синхронно непохідний іменник **вересень** історично ← **верес**;

4) із можливою сучасною множинною похідністю (**недалеко** ← **недалекий, далеко**);

5) із морфонологічними змінами в процесі словотворення, особливо якщо їх можна пояснити тільки історично: приголосні /м/ і /н/ з’являються в аломорфних коренях, якщо інваріантний корінь містить **а** ← **є** (наприклад: **жнець** ← **жа-ти** + **-ець-**); у процесі словотворення у твірній основі можуть з’являтися етимологічні приголосні (наприклад, **сердечний** ← **серц-є** + **-н-** (**ий**), **четверговий** ← **четвер-** + **-ов-(ий)**).

Вправа 1. *Визначити твірні бази, твірні основи й словотворчі форманти у словах.*

З р а з о к: **читання** – іменник, твірна база **читати**, твірна основа **чита-**, словотворчий формант **-нн'-(а)**.

Вчорашній, шкільний, скрипаль, безконечний, шантажувати, вибір, мовчання, зорепад, лебединий, ворожий, безголосий, мимоволі, бездоганно, заїхати, дев'ятсот, веселитися, підвіконник, дитинство, заокруглити, трьохсотий, чорно-білий, подряпинка, животворно, занедбаний, електрокардіографія, стоп'ятдесятилітній, студентство, віднині, корупційний, законопроект.

Вправа 2. *Указати, котрі з поданих слів є похідними. Назвати ознаки похідності.*

З р а з о к: **словотвірний** – „який стосується словотвору”, похідне, ознаки похідності: суфікс **-н-**, мотивованість значення; **жити** – „існувати, бути”, непохідне, відсутній словотворчий афікс, значення немотивоване.

Калина, хатина, роззутися, вишневий, вересень, коричневий, доріженька, чорнило, лісостеп, рукоплескати, виноград, перстень, щедрота, садівник, швець, задумливо, оберт, баранина, малина, веселка, забудько, основа, дар, добрий, теплохід, західноукраїнський, гуцульський, асиміляція, люстрація, люстраційний, криза, кризовий.

Вправа 3. *Указати, котрі з поданих слів утратили похідність у ході історичного розвитку, а котрі змінили семантичні зв'язки в сучасній українській мові.*

З р а з о к: **обруч** – „зігнута кільцем штаба, коло, обід”, слово зі синхронного погляду непохідне – втратило зв’язок із етимологічно спорідненим словом **рука**, сучасне лексичне значення немотивоване; **дівочий** – „властивий дівчині”, похідне від **дівка** (**-к-** → **-оч-**), у сучасній українській мові семантично співвідноситься з іменником **дівчина**.

Білка, відьма, смородина, дітвора, любов, заморозки, звук, знак, жир, вересень, червоний, солодкий, гіркий, дитячий, сирник, поперек, коричневий, корито, голубий, висок, нагородити, калина, заповіт, обсяг, безпека, закон, народ, нагорода, руда, чорнобильський.

Вправа 4. *Визначити напрямок словотвірної похідності поданих слів.*

З р а з о к: **відділити** → відділ; **студентка** ← студент.

Спів – співати, задум – задумати, молодь – молоді, ліс – лісовий, швидкоплинний – швидкоплинність, логік – логіка, глина – суглинок, гарний – гарно, розумнішати – розумніший, турок – туркень, тракторист – трактористка, прихід – приходити, лжесвідок – лжесвідчити, великодушний – великодушничати, благодіяння – благодіяти, насаджувати – насаджування, володар – володіти, бондар – бондарювати, екскурсія – екскурсійний, ліки – лікувати, бути – бувати, дума – думати, нелегал – нелегальний, безлімітний – безліміт.

Вправа 5. *Указати, котрі з поданих слів мають множинну словотвірну похідність.*

З р а з о к: множинна похідність:

Тихіше (присл.)

← тихо
← тихіший

єдина похідність:

увічливість ← увічливий.

Наводнити, невесело, пасинок, гарненько, по-материнськи, недбайливець, понадплановий, несправедливість, неввічливо, міжміський, підземний, наймудріше (присл.), безкорисливість, якнайтепліше, веселіше (присл.), заморський, квітчастий, розказати, висидіти, схопитися, пробудження, пречудово, безгрішний, перерозподіл, видзвін, викрик, добудова, позавчорашній.

Вправа 6. *Указати, котрі з поданих словотвірних пар пов'язані безпосередньою словотвірною похідністю, а котрі – опосередкованою.*

З р а з о к: **зима** → **перезимувати** – опосередкована похідність; **зима** → **зимувати** – безпосередня похідність.

Клон – клонування, молодий – помолодіти, добрий – добрішати, старий – старіти, білий – білити, білий – біління, ділити – поділ, поділити – поділка, читати – читач, читати – прочитати, сон – сонний, сон – безсоння, сіль – посолити, двоє – надвоє, ліс – узлісся, розрізати – розріз, павич – павичевий, пекти – запіканка, сесія – сесійний, земля – підземний.

Вправа 7. *Визначити, у котрих із поданих дериватів є розбіжність між структурною (формальною) і семантичною похідністю.*

З р а з о к: **по-людськи** – „як належить людям”, семантично мотивується іменником **люди**, а структурно прикметником **людський**.

Лісник, по-осінньому, доповідач, по-батьківськи, пасинок, сонячно, пагорбок, мельниківці, по-сусідськи, шовково, по-геройськи, ніжно, сніговик, ливарня, наводнити, європеєць, марокканець, по-дружньому, петлюрівці, мазепинці.

Вправа 8. *Визначити тип похідності (стандартна/метафорична (ідіоматична), єдина/множинна) наведених дериватів.*

З р а з о к: **неправильно** — прислівник до **неправильний**, антонім до **правильно**, похідність множинна (подвійна): **неправильно** ← **неправильний**; **неправильно** ← **правильно**, стандартна.

Лісок, білизна, фарбувати, білок, неввічливість, неввічливо, тихесенько, страшенно, оксамитово, полковник, головний, денний, рачкувати, дволичний, темніти, мавпувати, прогавити, пустувати, сліпнути, променистий, наїжачитися, пишатися.

Вправа 9. *Визначити, котрі з поданих слів мають фразеологічні прирошення семантики. За Словником української мови (Т. I-XI, - К. 1970-1980 рр.) простежити, чи в кожному тлумаченні лексичної семантики слів відображене джерело мотивації дериватів.*

З р а з о к: **теплиця** — іменник, лексичне значення „засклене опалюване приміщення для вирощування в закритому ґрунті ранніх або південних рослин”. Отже, крім словотвірного значення „носій ознаки”, дериват має фразеологічне прирошення, що не впливає зі семантики дериванта (для вирощування ранніх або південних рослин); у тлумаченні значення не відображено джерело мотивації.

Сінокіс, снігопад, кислиця, шовковиця, водопад, бездоріжжя, безриб'я, книжник, заочник, школяр, переборщити, пересолити, жовток, синець, темниця, вовкуватий, мавпувати, зеленкуватий, дерев'яний, міщанин, міський, пройдисвіт, письменник, читач, маляр, столяр, дрімота, вушник, двірник, вусач, беручкий, дроворуб, безсердечний, перекапустити, віддубасити, лицемір.

Вправа 10. *Із Українсько-російського словотворчого словника (З.Сікорська) виписати п'ять різнотипних слів, які автор трактує як деривати з множинною похідністю. Пояснити, як це відображено у словниковій статті.*

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вакарюк, Панцьо 2007.
2. Вакарюк, Панцьо 1999: 106-125.
3. Горпинич 1999: 77-100.
4. Каспришин 1989: 3-58.
5. Каспришин 1995: 8-95.
6. Ковалик 2007: 21-170;170-236; 58-359.
7. Ковалик 2008: 236-261.
8. Немченко 1985:178-249.
9. Сікорська 2000:5-23.
- 10.Словотвір 1979: 5-9.
- 11.Українська мова 2000.

СЛОВОВІРНА СИСТЕМА

1. Словотворчі ресурси як мінімальні одиниці словотвірної системи.
2. Словотвірний тип, словотвірний розряд, словотвірна категорія, словотвірний клас як комплексні одиниці словотвірної системи.
3. Словотвірна модель.
4. Словотвірна пара, словотвірний ланцюжок, словотвірна парадигма, словотвірне гніздо.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. У сучасному мовознавстві термін **“словотвір”** використовують, окрім іншого, на позначення окремого **мовного рівня (словотвірної/дериваційної системи/системи словотвору)**, який містить у собі ієрархічно впорядковану сукупність взаємопов'язаних **мовних одиниць**.

Це словотвірні класи, словотвірні категорії й розряди, словотвірні типи, словотвірні пари, ланцюжки і словотвірні гнізда, словотвірні парадигми, а також словотворчі ресурси (твірні бази й афікси).

2. Найзагальніші мовні одиниці словотвору – **словотвірні класи** – визначають за належністю похідних слів до однієї частини мови. Наприклад, словотвірний клас похідних іменників (**дзвінок, друкар, підсніжник, тиша, мудрість, мудрець, самота**). Словотвірним класам підпорядковуються конкретніші комплексні одиниці словотвірної системи – **словотвірні категорії** (наприклад, **особа і неособа** в іменниках) і **словотвірні розряди**, які визначають за **спільним словотвірним значенням** дериватів та за **єдністю способу їх творення** (хоча й **афікси різні**) (наприклад, назва особи за дією: **водій, слухач, косар, жнець**; назви особи за територіальною належністю: **українець, львів'янин, турок, селянин**).

3. Зважаючи на **єдність частини мови твірної бази**, на **спільність словотворчого засобу і способу творення**, а також на **тотожність дериваційної семантики**, у словотвірних розрядах виділяють однорідні **словотвірні типи (СТ) / дериваційні типи** – основні комплексні системотворчі одиниці словотвору. Наприклад, один словотвірний тип становлять деривати **мудрість, щирість, вірність, хитрість, ніжність ...**, оскільки їх об'єднує спільний афікс **-ість**, який при суфіксальному способі в усіх словах поєднався з **прикметниковою твірною основою**; усі іменники виражають **спільне транспозиційне словотвірне значення “опредметнена ознака”**.

4. Не можна плутати зі **словотвірним типом** поняття **словотвірна/дериваційна модель** – схема побудови слова без семантичного наповнення. На відміну від словотвірного типу, **словотвірна модель** включає єдність двох компонентів: **1) спільну частиномовну належність твірної бази** (наприклад, іменникова твірна основа) і **2) спільний словотворчий афікс** (наприклад, прикметникове словотворче закінчення **-ий**

при флексійному способі творення). Тому спільною словотвірною моделлю **іменникова твірна основа+словотворче закінчення** об'єднані похідні прикметники **ворожий, собачий, погожий, ведмежий, золотий** та ін., які виражають різні словотвірні значення (якісну, відносну і присвійну ознаки), а тому належать до трьох різних словотвірних типів.

5. **Деривати (похідні слова)** – це ще конкретніші, ніж словотвірні типи, двобічні мовні величини словотвірного рівня. Вони формуються із **мінімальних одиниць** словотвірної системи **словотворчих ресурсів** (твірних баз і словотворчих афіксів). Наприклад: **щирість** ← **щир-ий** + **-ість**.

6. **Деривати** разом із твірними базами становлять **словотвірні пари** (твірне слово/деривант → похідне слово/дериват). Наприклад: **літо** → **літній**.

7. **Похідне слово/дериват** може бути **твірним/деривантом** для іншого похідного слова. Три й більше слів, поєднаних послідовною похідністю, становлять **словотвірний ланцюжок**. Наприклад: **літо** → **літній** (I ступінь похідності) → **по-літньому** (II ступінь похідності).

8. Сукупність словотвірних ланцюжків, об'єднаних спільним коренем (кореневим словом), – це **словотвірне гніздо** – мікросистема, яка становить комплексну одиницю словотвірного рівня. Наприклад:

білий → **білити** → **побілити**
→ **біліти** → **побіліти**
→ **біленький**
→ **білизна...**

9. Спільнокореневі деривати, об'єднані єдиною твірною базою, що перебувають на одному ступені похідності, утворюють **словотвірні парадигми**. Наприклад, у наведеному вище гнізді одну **словотвірну парадигму** становлять похідні I ступеня від прикметника **білий**: **білити, біліти, біленький, білизна ...**

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Визначаючи словотвірні типи, необхідно розрізняти **єдність афікса** в групі дериватів і **омонімію афіксів**. Наприклад, у переліку дериватів **зеленкавий, жовтавий, кучерявий, дірявий** визначаємо два різні словотвірні типи: із модифікаційною словотвірною семантикою неповного вияву ознаки (**-ав-1: зеленкавий, жовтавий**) і з мутаційним значенням активної якісної ознаки (**-ав- 2: дірявий, кучерявий**).

2. При побудові словотвірних пар і словотвірних ланцюжків на одному ступені деривації можна додавати тільки **один** суфікс чи префікс: **сам + -от-** (а) → **самота + -н'- (ій) → самотній + -ість- → самотність**.

Вправа 1. *Записати по п'ять слів, у яких словотворчими афіксами є 1) суфікс, 2) префікс, 3) закінчення, 4) постфікс, 5) конфікс.*

Вправа 2. *Із Кореневого гніздового словника (Є.Карпіловська) виписати: а) по одному словотвірному ланцюжку довжиною п'ять, шість і сім ступенів словотворення; б) словотвірні парадигми на вісім, дев'ять, десять дериватів.*

Вправа 3. *Записати по три деривати на кожну зі словотвірних моделей:*

- 1) ОІ + прикметниковий суфікс **-ськ-**;
- 2) ОП + іменниковий суфікс **-ин-**;
- 3) ОД (інфінітива) + іменниковий суфікс **-ник-**;
- 4) іменниковий префікс **уз-** + ОІ + іменниковий суфікс **-й-**;
- 5) прислівниковий префікс **по-** + ОЗ + прислівниковий суфікс **-ому**;
- 6) прислівник + прикметниковий суфікс **-шн'-**;

- 7) префікс пра- + І;
- 8) префікс не- + П;
- 9) префікс до- + Д(інфінітив);
- 10) ОІ + словотворче закінчення -ий;
- 11) ОІ + дієслівний суфікс -и-(ти) + постфікс -ся;
- 12) Д(інфінітив) + постфікс -ся;
- 13) дієслівний префікс роз-(розі-) + Д (інфінітив) + постфікс -ся;
- 14) ОІ + (І) + ОД + Ø;
- 15) прислівник + дієприкметник;
- 16) ОП + (І) + ОІ + словотворче закінчення -ий.

Вправа 4. Укласти словотвірні гнізда простих слів із вершинами: чай, дух, сісти, довгий, п'ять. Виписати з них по одній словотвірній парі, парадигмі й ланцюжку.

З р а з о к:

Мудрий	→ немудрий	→ наймудріший → мудріше → вимудрувати → мудрування → премудрість → премудро	→ наймудріше
	→ мудрість		
	→ мудріший		
	→ мудро		
	→ мудрувати		
	→ премудрий		

Словотвірна пара – **мудрий** → **мудрувати**.

Словотвірний ланцюжок – **мудрий** → **премудрий** → **премудрість**.

Словотвірна парадигма –

→ премудрий	→ премудрість
	→ премудро

Вправа 5. *Із наведеного переліку виписати деривати, об'єднані такими спільними словотвірними значеннями:*

- а) неповний вияв якісної ознаки;*
- б) сильний вияв якісної ознаки;*
- в) надмірний вияв якісної ознаки.*

У межах кожного зі словотвірних значень виділити словірні типи, назвати словотворчі форманти кожного з них.

З р а з о к: Деривати *приазовський, приморський, приміський, привокзальний, пришкільний, придорожній, пришляховий, прирічковий* об'єднані спільним словотвірним значенням “розміщений близько до того, при тому, що назване мотиваційним іменником”. У межах цієї словотвірної категорії похідні утворені одним способом (префіксально-суфіксальним), але за допомогою різних конфіксів **при- ... -ськ-, при- ... -н(-н'-), при- ... -ов-**. Отже, у переліку наведено слова трьох словотвірних типів:

- при- + ОІ + -ськ- (спільне СЗ);**
- при- + ОІ + -н(-н'-) (спільне СЗ)**
- при- + ОІ + -ов- (спільне СЗ).**

Багрянистий, плечистий, сивастий, зеленастиий, зеленястий, головастиий, сивуватий, їжакуватий, солодкуватий, кислуватий, вовкуватий, стіжкуватий, рідкуватий, синявий, круглявий, круглястий, чорнявий, дірявий, кучерявий, заморський, задовгий, задоволений, заповітний, затісний, надкушений, надшвидкий, надчутливий, запорізький, премудрий, престольний, предивний, червоनावий, солонуватий, рудуватий, напівсолодкий, йодистий, тінявий, бруднючий, невсипущий, худючий, дулавий, ласкавий, жовтявий, значущий, кусючий, холоднючий, блискучий, злючий, височезний, величезний, кислочий, страшенний, страшнючий, незнищенний, здоровенний, незбагненний, предивний, ультрависокий, ультражорстокий, ультразвуковий.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вакарюк, Панцьо 1999:133-160.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Горпинич 1999: 100-107.
4. Грещук 1985: 21-27.
5. Ковалик 2007: 170-236
6. Лесюк 1987: 34-39.
7. Лесюк 2007: 212-216.
8. Немченко 1984:182 –249.
9. Словотвір 1979: 12-14.

СПОСОБИ СЛОВОТВОРЕННЯ СЛОВОТВІРНИЙ РОЗБІР ДЕРИВАТИВ, УТВОРЕНИХ АФІКСАЛЬНИМИ СПОСОБАМИ

1. Поняття „спосіб словотворення”. Класифікація способів словотворення.
2. Особливості суфіксального словотворення.
3. Особливості префіксального словотворення.
4. Особливості префіксально-суфіксального словотворення.
5. Особливості флексійного словотворення.
6. Особливості постфіксального словотворення.
7. Особливості префіксально-постфіксального словотворення.
8. Особливості суфіксально-постфіксального словотворення.
9. Особливості префіксально-флексійного словотворення.
10. Особливості префіксально-суфіксально-постфіксального словотворення.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. Щоби визначити **спосіб словотворення** деривата, потрібно дібрати **семантично і структурно** найближче слово й до **твірної основи** (до цілого **твірного слова**) додати тільки **один афікс**. Словотворчий засіб, який додається, є визначальним при назві різновиду афіксальної деривації

(префіксація, суфіксація...). Наприклад, семантично і структурно найближчим словом для прислівника **цілодобово** є прикметник **цілодобовий**, до основи якого треба додати суфікс **-о**. Отже, **цілодобово** – це дериват суфіксального способу.

2. При **суфіксальному способі словотворчий суфікс** переважно додається до **твірної основи**. Наприклад: **малювання** ← **малюва-ти** + **-нн'(а)**, **зоряний** ← **зор'-а** + **-ан-(ий)**. Якщо твірним є незмінне слово, то словотворчий суфікс додається до цілого **твірного слова**. Наприклад: **вчорашній** ← **вчора** + **-шн'-(ій)**, **ойкати** ← **ой** + **-ка (ти)**.

У межах суфіксального способу треба розглядати й **нульову суфіксацію**. Нульовий суфікс є словотворчим засобом дериватів, які не мають субстанційних суфіксів. Зокрема:

а) **віддієслівних іменників**, що позначають наслідок, результат, предмет дії і є структурно простішими, ніж твірні дієслова, від основи інфінітива яких відсікається суфікс: **зруб** ← **зруба-ти** + **Ø (-а- усікається)**, **зрада** ← **зрадити** + **Ø (-и- усікається)**, **сходи** ← **сходити** + **Ø (-и- усікається)**;

б) **відприкметникових іменників**, що позначають переважно збірні або абстрактні поняття (опредметнену ознаку): **молодь** ← **молод-ий** + **Ø**, **юнь** ← **юн-ий** + **Ø**, **погань** ← **поган ий** + **Ø**, **синь** ← **син'-ій** + **Ø**.

3. При **префіксальному способі словотворчий префікс** додають тільки до цілого **твірного слова**, не змінюючи його **частиномовної належності**. Наприклад: **неволя** ← **не-** + **воля**, **аморальний** ← **а-** + **моральний**.

4. Якщо афіксальний дериват неможливо утворити тільки за допомогою префікса або тільки за допомогою суфікса, то до **твірної основи** одночасно треба додавати **префікс і суфікс (конфікс)**. Це **префіксально-суфіксальний (конфіксальний) спосіб**. Наприклад: **надвечір'я** ← **над-** + **вечір-** + **-й-(а)**, **безмежний** ← **без-** + **меж-а** + **-н-(ий)**, **пришкільний** ← **при-** + **школ-а** + **-н-**

(ий), по-перше ← по- + перш-ий + -е, по-українськи ← по- + українськ - ий + -и.

5. У похідних словах, які не мають словотворчих суфіксів, словотворчим засобом може виступати закінчення (флексія), яке додають до твірної основи (флексійний спосіб). Наприклад, флексійним способом створюються :

а) деякі похідні якісні, відносні і присвійні прикметники від іменників: погожий ← погод-а + -ий, ворожий ← ворог- + -ий, Божий ← Бог + -ий, золотий ← золот-о + -ий, овечий ← вівц'-а + -ий, орлій ← орел - + -ій;

б) більшість порядкових числівників від власне кількісних числівників: п'ятий ← п'ять- + -ий, сьомий ← сім- + -ий, сотий ← ст-о + -ий;

в) деякі іменники жіночого роду від іменників чоловічого роду: кума ← кум- + -а, раба ← раб- + -а, Богдана ← Богдан- + -а, Олександра ← Олександр- + -а.

6. Словотворче закінчення може виступати дериваційним формантом разом із префіксом (префікс + флексія – конфікс). Продуктивним у сучасній українській мові є тільки один прикметниковий словотвірний тип префіксально-флексійного способу творення: без- + іменникова твірна основа + -ий(-ій) із словотвірним значенням “який не має, позбавлений того, що назване твірним іменником”. Наприклад: безлистий ← без- + лист'-а + -ий, безший ← без- + ший-а + -ій, безголосий ← без- + голос- + -ий. В інших дериватах префіксально-флексійний спосіб виявляється дуже рідко: озимий ← о- + зим-а + -ий.

7. При постфіксальному способі постфікс додають до цілого твірного слова. У сучасній українській мові постфіксальним способом утворені неозначені займенники та деякі прислівники (постфікси -небудь, -сь, -будь). Наприклад: хто-небудь ← хто + -небудь, хто-будь ← хто + -будь, щось ← що + -сь, коли-небудь ← коли + -небудь.

У науковій літературі неоднозначно трактують **зворотні й пасивні дієслова**, утворені за моделлю **твірне дієслово активного стану + -ся**. Одні дослідники зараховують їх до **постфіксальних дериватів** (І. Ковалик), наприклад: **вчитися** ← **вчити** + **-ся**, **умиватися** ← **умивати** + **-ся**. Інші мовознавці постфіксальну зміну стану з активного на зворотний (рідко на пасивний) вважають **формотворенням**. У такому разі дієслівний постфікс **-ся(-сь)** при поєднанні з твірним дієсловом трактують як **формотворчий** (передає значення стану). На думку Н. Клименко та Є. Карпіловської, дієслівний постфікс **-ся(-сь)** буває **словотворчим** тільки у складі конфіксів **при префіксально-постфіксальному, суфіксально-постфіксальному і префіксально-суфіксально-постфіксальному** способах (дериват позначає нове поняття порівняно з твірним словом). К.Городенська **постфіксальним формотворенням** у межах лексеми вважає **пасивний стан** (трапляється рідко), а більшість дієслів **зворотного стану** трактує як окремі **постфіксальні деривати із словотворчим постфіксом –ся** (розрізняти треба в контексті: **нести – нестися вітром** – пасивний стан і **нести – нестися у гнізді** – зворотний стан).

8. **Префіксально-постфіксальним способом** утворюють дієслова за моделлю **префікс + твірне дієслово + постфікс -ся(-сь)** за умови, якщо самим префіксом або самим постфіксом нове слово утворити неможливо. Наприклад: **розкритися** ← **роз-** + **крити** + **-ся**, **зачитатися** ← **за-** + **читати** + **-ся**, **вдуматися** ← **в-** + **думати** + **-ся**. Дуже важливо зважати на семантику дериватів, оскільки чисто структурні зіставлення можуть бути помилковими (наприклад, дієслово **зачитатися** семантично мотивується дієсловом **читати**, а не **зачитати**, яке в мові існує, але не містить семантичної бази для аналізованого деривата).

9. **Суфіксально-постфіксальний спосіб** полягає в одночасному додаванні **суфікса й постфікса** до **твірної основи**. Таким способом творять тільки дієслова, мотивовані іменниками й прикметниками. Наприклад:

гніздитися ← гнізд-о + -и(ти) + -ся, колоситися ← колос- + -и(ти) + -ся, гордитися ← горд-ий + -и(ти) + -ся, кучерявитися ← кучеряв-ий + -и(ти) + -ся. Суфіксально-постфіксальні дієслова без постфікса -ся(-сь) не вживаються.

10. Рідко дієслова утворюються **префіксально-суфіксально-постфіксальним способом** – до твірної основи інфінітива, іменника чи прикметника одночасно додають **префікс, суфікс, постфікс**. Наприклад: **перешіптуватися** ← пере- + шепта-ти + -ува(ти) + -ся, **насмілитися** ← на- + сміл-ий + -и(ти) + -ся, **проштрафитися** ← про- + штраф- + -и(ти) + -ся. Такі дієслова без -ся не вживаються.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Суфіксальним способом утворюють:

- деривати з модифікаційною семантикою: **дрібненький, спатоньки, вовчисько;**
- відприкметникові прислівники на -о(-е): **правдоподібно;**
- дієприкметники, дієприслівники, форми вищого ступеня прикметників і прислівників (їх трактування неоднозначне в морфології, а тому й у дериватології): **мудріший, тепліше, написаний, пишучи;**
- іменники на позначення опредметненої ознаки та збірних понять: **молодь, сивина, птаство, гайвороння (-ї), дітвора;**
- іменники на позначення опредметненої дії, діячів, об'єктів дії, знарядь: **кохання, буття, перехід, оберіг, розпушувач, винищувач, посівальник;**
- нерідко суфіксальним способом утворюють деривати, твірні бази яких є складними (складноскороченими) словами. Такі похідні не можна плутати зі словами, утвореними складанням. Наприклад, суфіксальним способом утворюємо **боєздатність** ← **боєздатн-ий** + **-ість**, **світоглядний** ←

світогляд- + -н-(ий), швидкоплинно ← швидкоплинн-ий + -о, упівський ← УПА + -івськ-(ий), профспілковий ← профспілк-а + -ов-(ий);

2. Префіксальним способом утворюють:

- дієслова доконаного виду від недоконаного: **винести, переписати**;
- заперечні іменні частини мови: **недоля, неуспішний, антициклон, контрудар, аполітичний**;
- синтетичні форми найвищого ступеня порівняння прикметників і прислівників (трактування неоднозначне: формотворення чи окремі слова): **наймудріший, найтепліше**. Префікс ніколи не міняє частиномовної належності.

3. Префіксально-суфіксальним способом утворюють:

- відприкметникові й відзайменникові прислівники на **по-...-ому/-ему, -и**; відчислівникові на **по-...-е** та інші історично морфолого-синтаксичні деривати колишніх відмінкових форм. Наприклад: **по-доброму, по-своєму, по-студентськи, по-перше**;
- відіменникові іменники з різними префіксами та суфіксами, зокрема з етимологічним **-j-**, який із погляду морфемного аналізу не виділяється (подовження в межах кореня). Наприклад: **узголів'я, пасинок, підсвічник, роздоріжжя, узбережжя, суцвіття**;
- відіменникові прикметники з відприйменниковим префіксами **позаштатний, підводний, міждержавний**;

4. Наявність у слові тих чи інших морфем не є головною ознакою при визначенні способу словотворення. Тільки **структурно-семантична** мотивація деривата **найближчим** деривантом є показником способу. Наприклад:

а) не всі похідні, у морфемній структурі яких наявні префікс і суфікс, є префіксально-суфіксального способу творення: **перечитування** ← **перечитувати** (суфіксальний спосіб), **обігрівач** ← **обігрівати** (суфіксальний спосіб) і, навпаки, для деяких словотвірних типів префіксально-

суфіксального способу характерна відсутність суфікса -j- в синхронному плані (маємо лише його рефлекс – подовження приголосного в межах кореня): **суцвіття, підземелля, міжряддя**;

б) не всі похідні, у морфемній структурі яких наявні префікс і постфікс, є префіксально-постфіксальними: **розвеселитися ← розвеселити + -ся** (постфіксальний), **розщебетатися ← роз- + щебетати + -ся** (префіксально-постфіксальний), **розсміятися ← роз- + сміятися** (префіксальний);

в) наявність у дериватах суфікса й постфікса не є визначальною ознакою суфіксально-постфіксального способу: **телитися ← тел'-а+и-(ти)+-ся** (суфіксально-постфіксальний), але **селитися ← селити + -ся** (постфіксальний).

5) словотворча флексія буває тільки в дериватах, які не мають словотворчих суфіксів (**ведмежий, безвусий**);

6) словотворчий **Ю** ніколи не буває після словотворчого субстанційного суфікса.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

1. У сучасній українській мові іменники з префіксами й фонетичним подовженням на місці етимологічного суфікса -j- (при морфемному аналізі синхронно не виділяється) належать до префіксально-суфіксальних похідних: **піддашся, узлісся**.

2. Деривати, які структурно можуть співвідноситися з кількома словами, потрібно зіставляти з найближчим словом, що мотивує їх семантично. Наприклад: **пасинок “нерідний син” ← па- + -син- + -ок**, а не від **синок**, **підземний “той, що під землею” ← під- + земл'-а + -н(ий)**, а не від **земний**, **розчесатися “розчесати себе” ← розчесати- + -ся**, а не від **чесатися**, **розсміятися “раптом почати сміятися” ← роз- + -сміятися**;

3. Ускладнювати словотвірний розбір можуть морфологічні зміни на межі твірної основи і словотворчого афікса (при суфіксальному, префіксально-суфіксальному, флексійному способах): **безсердечний** ← **без-** + **серц-е** + **-н-(ий)**(/ц/-/ч/, поява етимологічної фонemi /д/, /Ю/-/є/); **собачий** ← **собак-а** + **-ий**(/к/-/ч/)(пор. із **телячий** ← **тел'-а** + **-ач-(ий)**); **радісний** ← **радіст'-** + **-н-(ий)**(спрощення в групі приголосних /стн/); **птаство** ← **птах-** + **-ств-(о)**; **бузький** ← **Буг-** + **-ськ(ий)** (часткове накладання і чергування); **нововолинський** ← **Нововолинськ** + **-ськ(ий)** (повне накладання); **жнець** ← **жа-ти** + **-ець-** (/а/ ← є).

Вправа 1. *Визначити напрямок словотвірної похідності поданих слів:*

З р а з о к: **молодь** ← **молодий**; **далекий** → **далеко**.

Спів – співати, провідник – проводити, відспівати – відспівувати, розумно – розумний, синь – синій, перерва – перервати, радість – радісний, п'ятий – п'ять, тихо – тихий, вир – вирувати, оберіг – оберігати, добрий – добро, добрий – доброта, випробувальний – випробувати, стріла – стріляти, зоріти – зоря, поетизувати – поет, опонент – опонувати, чесність – чесний, плюскотати – плюскіт, ткаля – ткати, рачки – рачкувати, балакун – балакуха, горіти – горілий, щодня – щоденний.

Вправа 2. *Визначити, за якою словотвірною моделлю утворені подані слова:*

З р а з о к: **хитрість** ← **хитр-ий** + **-іст'-** (прикметникова твірна основа + іменниковий словотворчий суфікс); **завтрашній** ← **завтра** + **-шн'-(-ий)** (твірне слово прислівник + прикметниковий словотворчий суфікс).

Багатозначність, сутінок, зеленіти, надзвичайно, медовий, вчорашній, някати, подвоїти, по-іншому, п'ятеро, прекрасний, ведмежий, безголосий, берегтися, усміхатися, розійтися, недобачити, переоблік, знечулити, назавжди, ляжливо, ойкати, віднині, нейтралізувати, нізвідкіля, по-геройськи, їстоньки, бурлакувати, окраєць, Примор'я, одвірок, мишва, безлюдний, заморський, перебільшити, розполовинити, лобіювання, транскордонний.

Вправа 3. *Визначити словотвірні значення та їх типи (мутаційне, транспозиційне, модифікаційне) у поданих дериватів:*

З р а з о к: **сотня** – словотвірне значення „опредметнена кількість”, транспозиційне; **завеликий** – словотвірне значення „надмірний вияв якісної ознаки”, модифікаційне; **позапарламентський** – словотвірне значення „існує, розміщений за межами того, що назване мотиваційним іменником”, мутаційне.

Донечка, пасажирка, сміливець, квасолина, біг, весело, спатоньки, доповідач, величезний, бандурист, Франкіана, скрипаль, лісовий, автомобільний, глибочінь, висота, розуміння, шестеро, п'ятірка, доброта, жовтуватий, паперовий, мідний, прекумедний, перелісок, безнадія, студентство, відмолодити, радіти, даль, перепис, розумно, оглядач, спекотний, задержуватий, випробування, перевидання.

Вправа 4. *Зробити графічний і описовий словотвірний аналіз поданих дериватів за схемою:*

- 1) *аналізоване слово;*
- 2) *частина мови;*
- 3) *твірна база;*
- 4) *твірна основа (слово);*
- 5) *словотворчий формант (афікс, морфонологічні зміни);*
- 6) *спосіб словотворення.*

З р а з о к: **холодн'іти** ← **холодн-ий** + **-і-(ти)**: |н| – |н'|;

холодніти – іменник; твірна база – **холодний**; твірна основа – **холодн-**; словотворчий формант – **-і(ти)**, зміна місця наголосу і пом'якшення кінцевого приголосного основи; спосіб словотворення – **суфіксальний**;

наблизитися ← **наблизити** + **-ся**;

наблизитися – дієслово; твірна база - твірне слово **наблизити**; словотворчий формант постфікс **-ся**; спосіб словотворення – **постфіксальний**.

Примор'я, глибочінь, блакить, бондарівна, двозначність, травиця, безсердечний, мірошникувати, хто-небудь, невивчений, мажоритарниця, незбагненний, безвідповідальний, безнаціональний, вказівка, безвусий, верблюжий, дохід, життя, буський, вартісний, двійка, княгиня, переселитися, засумніватися, дрогобицький, розкричатися, куцитися, посміхатися, по-своєму, пташина, піщаний, турчєня, безлад, лебідочка, обмінник, здоров'я, дистанційний, вибілити, Подніпров'я, знесиліти, позаблоковий.

Вправа 5. *Із поданих дериватів побудувати словотвірні ланцюжки.*

З р а з о к: **чорний** → чорніти → почорніти → почорнілий.

а) позеленішати, зелений, зеленішати, зеленіший.

б) знайомити, знайомий, ознайомлення, ознайомити.

в) кам'яніти, камінь, закам'янілий, закам'яніти, закам'янілість, кам'яний.

г) учителювати, учити, учитель, учителювання.

д) друг, подружити, дружити, подружитися.

е) віяти, розвіяний, розвіяти, розвіяність.

є) рід, родинний, родина, по-родинному.

ж) успіх, успішно, успішний.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 164-181; 211-215.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Ващук 1973: 39-44.
4. Віняр 2006: 6-24.
5. Горпинич 1999: 112-160.
6. Ковалик 2007: 358-359.
7. Сікорська 2000: 24-38.
8. Словотвір 1979: 26-34.
9. Українська мова 2000.

СЛОВОТВІРИЙ РОЗБІР ДЕРИВАТИВ, УТВОРЕНИХ СКЛАДАННЯМ І ЗМІШАНИМИ СПОСОБАМИ

1. Особливості основоскладання.
2. Особливості аббревіаційного способу, типи аббревіатур.
3. Особливості лексико-синтаксичного способу (зрощеннєвого).
4. Змішані способи словотворення.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. **Основоскладання** може бути **чистим** і супроводжуватися **афіксацією**.

Чисте основоскладання – це спосіб поєднання **основ** сурядного або підрядного словосполучення переважно за допомогою **інтерфіксів о (е), и**. Кінцева частина таких складних слів збігається із другою частиною твірної бази (**твірне основа + твірне слово**). Наприклад: **жовтоцвіт, першоджерело, чорно-білий, жовтогарячий, правдоподібний, видозмінювати, тризуб, двобій, книгосховище, овочесховище**.

У морфемному складі таких слів можуть бути суфікси в прикінцевій частині, однак вони не є словотворчими засобами, а входять до твірної бази: **овочесховище ← овоч-ів + сховище.**

2. Якщо **основоскладання супроводжуються суфіксацією**, то це **суфіксально-складний** спосіб творення. До **твірних основ**, поєднаних **інтерфіксом**, може додаватися **субстанційний** або **нульовий словотворчий суфікс**. Наприклад: **одноденний ← один- + (о) + ден'- + -н-(ий)**, **першокласник ← перш-ий + (о) + клас- + -ник-**, **чорноморський ← Чорн-е + (о) + мор-е + -ськ-(ий)**, **гromовідвід ← грім- + (о) + відводи-ти + Ø (-и-усікається)**, **криголам ← криг-у + (о) + лама-ти + Ø ...**

Нульовий суфікс додають при **основоскладанні** найчастіше, якщо другим компонентом твірної бази є дієслово, твірна основа якого усікається й до неї не додається субстанційний суфікс. Пор.: **лісоруб ← ліс- + (о) + руба-ти + Ø** і **мечоносець ← меч- + (о) + носи-ти + -ець-(суфікси -а- й -и-усікаються).**

3. Супровідним засобом при **основоскладанні** може бути **словотворче закінчення - флексійно-складний спосіб**. Так утворюють прикметники від підрядних словосполучень, якщо друга іменникова частина деривата не співвідносна зі словом і не містить суфікса. Наприклад: **чорнобровий ← чорн-і + (о) + бров-и + -ий**, **двоголовий ← дв-і + (о) + голов-и + -ий**, аналогічно **тиховодий, круторогий, босоногий** (слів **бровий, головий, водий, рогий, ногий** не існує).

4. Зрідка **основоскладання супроводжується префіксацією** – **префіксально-складний спосіб**: **умиротворити ← у- + мир- + (о) + творити**, **водночас ← в- + один- + (о) + час**, а також **префіксацією і суфіксацією одночасно – префіксально-суфіксально- складний спосіб**: **міжчастиномовний ← між- + частин-и + (о) + мов-и + -н-(ий)**, **передноворічний ← перед- + нов-ий + (о) + рік- + -н-(ий)**. Суфіксально-

складний, флексійно-складний, префіксально-складний і префіксально-суфіксально-складний способи належать до змішаних.

5. **Складання двох слів – це лексико-синтаксичний, або зрощеннєвий, спосіб словотворення.** Синтаксична одиниця словосполучення лексикалізується при збереженні порядку компонентів (інколи застиглих граматичних форм) і формуванні єдиного наголосу.

Твірною базою при зрощенні переважно є підрядні словосполучення **прислівник + прикметник (дієприкметник): свіжозрубаний ← свіжо+зрубаний, слаборозчінний ← сла́бо + розчінний, вічнозелений ← ві́чно + зелéний, важкодоступний ← важко + доступний.** Рідше лексикалізуються сполуки інших частин мови, до складу яких можуть входити форми непрямих відмінків іменних частин мови, особові форми дієслів (наказовий спосіб). Наприклад: **насамперед ← на сам + перед, запанібрата ← за пані + брата, благодіяти ← благо + діяти, зловживати ← зло + вживати, перекотиполе ← перекоти + поле, горицвіт ← гори + цвіт, жалюгідний ← жалю + гідний.** До зрощення належить і злиття двох слів однієї частини мови. Наприклад: **член-кореспондент, ракета-носій, тишком-нишком, прем'єр-міністр.** Складання двох слів ще називають **юкстапозицією.**

6. **Зрощеннєво-суфіксальне словотворення – це змішаний спосіб: лексикалізація словосполучення зі супровідною суфіксацією.** Наприклад: **нісенітниця ← ні се ні те + -ниц'-(а).**

7. **Творення нових слів поєднанням частин кількох твірних слів (букв, звуків, скорочених і повних основ, довільно скорочених твірних одиниць)** називається **абревіацією.**

Ініціальні абревіатури (звукові та буквені) – це поєднання перших звуків чи літер твірних слів. Наприклад: **рагс ← реєстрація актів громадського стану, ВНЗ ← вищий навчальний заклад.** Якщо абревіатура читається як **позвукова**, але пишеться **великими** літерами, то трактування її

неоднакове. Зокрема, І. Ковалик визначальним вважає **звуковий** бік аббревіатури, її **вимовляння**, а не графічний вигляд (**НАН** = [на́н] – Національна академія наук, тому аббревіатура позвукова), а для Н. Клименко визначальне **графічне зображення** аббревіатури (великими чи малими літерами написано), тому НАН учена зараховує до літерних аббревіатур.

У **поскладових (почастинних) аббревіатурах** твірними базами є початкові частини слів (інколи перші склади): **завгосп** ← **завідувач господарства**, **нардеп** ← **народний депутат**, **Мін'юст** ← **Міністерство юстиції**, **райвиконком** ← **районний виконавчий комітет**.

Часткові аббревіатури утворюються поєднанням частини першого слова із цілим другим словом (у початковій формі або в непрямому відмінку). Наприклад: **педрада** ← **педагогічна рада**, **літредактор** ← **літературний редактор**, **завкафедри** ← **завідувач кафедри** (словоформна аббревіатура).

Твірними для **мішаної(комбінованої) аббревіатури** можуть бути частини слів і перші букви чи звуки: **райво** ← **районний відділ освіти**, **ЛуАЗ** ← **Луцький автомобільний завод**, **КрАЗ** ← **Кременчуцький автомобільний завод**.

Окремо виділяють **аббревіатури**, утворені **скороченням одного слова** – іменника чи прикметника (характерні для розмовного стилю). Так у сучасній українській мові часто створюються неологізми. Наприклад: **спец** ← **спеціаліст**, **комп** ← **комп'ютер**, **безліміт** ← **безлімітний**, **неформал** ← **неформальний**, **мерс** ← **“Мерседес”**, **виш** ← **ви[шч]ий навчальний заклад**.

Близьким до аббревіації є **телескопічний спосіб** – поєднання початкової (початкових) й кінцевої частин твірних слів : **мотель** ← **мотор** + **готель**, **папомобіль** ← **пап-а** + **(о)** + **автомобіль**, **військкомат** ← **військовий** + **комісаріат**.

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Щоби відрізнити **чисте основоскладання** від **змішаного (суфіксально-складного, флексійно-складного способів)**, потрібно уважно проаналізувати твірну базу деривата.

Якщо слово мотивується **сурядним** словосполученням (два рівноправні іменники чи прикметники) і відповідає словотвірній моделі **твірна основа + інтерфікс + твірне слово**, то це **чисте основоскладання**. Наприклад: **чорно-білий** ← **чорн-ий + (о) + білий**, **мовно-літературний** ← **мовн-ий + (о) + літературний**, **лісостеп** ← **ліс- + (о) + степ**.

Підрядне словосполучення (головне слово + залежне) може бути твірною базою і при **чистому** основоскладанні, і при **змішаному**.

Якщо слово утворилося за моделлю **твірна основа + інтерфікс + твірне слово** (кореневе або афіксальне), то це **чисте основоскладання**: **однострій** ← **один- + (о) + стрій**, **металошукач** ← **метал-у + (о) + шукач**, **морозостійкий** ← **(до) мороз-у + (о) + стійкий**, **газосховище** ← **газ-у + (о) + сховище**.

Якщо дериват утворився від **підрядного словосполучення**, одна з основ якого вимагає **суфіксації** (субстанційної або нульової), то це **суфіксально-складне слово**. Наприклад: **трикутник** ← **тр-и + (и) + кут-и + -ник-**, **двоповерховий** ← **дв-а + (о) + поверх-и + -ов-(ий)**, **всесторонній** ← **вс'-і + (е) + сторон-и + -н'-(ій)**.

Нульовою суфіксацією супроводжується **основоскладання** іменників (із другою усіченою дієслівною основою), якщо в кінці слова немає субстанційного суфікса: **всюдихід** ← **всюди + ходи-ти + Ø**, **однолюб** ← **одн-у + (о) + люби-ти + Ø**, **лісоруб** ← **ліс- + (о) + руба-ти + Ø**, а також прислівників, друга основа яких не співвідносна зі словом: **голіруч**, **горілиць**.

Флексійно-складними є прикметники із другою іменниковою частиною, яка не співвідносна зі словом і не має суфіксів. Твірними базами таких прикметників є підрядні словосполучення **прикметник + іменник** або **числівник + іменник**. Наприклад: **стоголовий** ← **ст-о** + **(о)** + **голос-ів** + **ий**, **білобокий** ← **білий** + **(о)** + **бік-** + **ий**.

2. Щоби відрізнити зрощення від **основоскладання**, потрібно перевірити, що є твірним **першим** компонентом деривата – **твірна основа**, яка інтерфіксом приєднується до слова (**правдоподібний**) чи **твірне слово/словоформа** (**малодоступний, жалюгідний**). При зрощенні цілі **твірні слова** поєднуються **без інтерфіксів**. Частини **лексико-синтаксичного деривата** повністю **тотожні** за морфемним складом і граматичним оформленням з еквівалентним **словосполученням**. Такі деривати і їхні твірні бази часто можуть паралельно існувати в тексті відповідно до норм українського правопису (разом – окремо). Наприклад: **важкодоступний** – **дуже важко доступний**, **вищезгаданий** – **трохи вище згаданий**, **люби-мене** (*рослина*) – **люби мене**.

Поєднання **рівноправних слів** (однієї частини мови), які окремо позначають різні або близькі поняття, часто супроводжується термінологізацією, лексикалізацією, фразеологізацією. Наприклад: **член-кореспондент, ракета-носій, тишком-нишком, ледве-ледве**.

3. Серед абревіатур, які вживаються в різних стилях української мови, наявні запозичені. Наприклад, запозиченими з англійської мови є **ЮНЕСКО, НАТО, СМС(SMS)**, з російської – **ГУЛАГ, ОМОН, сексот**.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

1. Іноколи буває важко розрізнити **суфіксально-складний спосіб** (**твірна основа + інтерфікс + твірна основа + субстанційний словотворчий суфікс**) і **чисте основоскладання** (**твірна основа +**

інтерфікс + твірне слово, до складу якого входить суфікс). Наприклад: **чорноплідний** ← **чорн-ий + (о) + плід- + -н-(ий)**, **низькопробний** ← **низьк-а + (о) + проб-а + -н-(ий)**, **багатомільйонний** ← **багат-о + (о) + мільйон-ів + -н-(ий)**, аналогічно **кількагодинний**, **зовнішньополітичний**, **п'ятипроцентний**, **двовідсотковий**, **добровільний** – це деривати, що мотивуються підрядним словосполученням, до кінцевої іменникової основи додається словотворчий суфікс (хоча слова **плідний**, **пробний**, **мільйонний**, **годинний**, **політичний**... існують у мові, вони не можуть бути твірними у наведених прикладах, оскільки не поєднуються у словосполучення із першим твірним компонентом – прикметником чи числівником).

Інші деривати: **теплочутливий** ← **(до)тепл-а + (о) + чутливий**, **вогнестійкий** ← **(до)вогн'-у + (е) + стійкий**, **водонагрівач** ← **вод-и + (о) + нагрівач**, **працездатний** ← **(до) прац-і + (о) + здатний**, аналогічно **обороздатний**, **водосховище**, **хворобостійкий**, **металошукач** – утворилися **чистим основоскладанням**. При аналізі таких структурно подібних (але нетотожних!) дериватів необхідно покладатися насамперед на **семантичну мотивацію** і на нормативне семантико-граматичне оформлення твірних словосполучень (**чорний плід + -н-** – нормативне словосполучення, а не **чорний і плідний**, що не має змісту). Допоміжним може бути і **правопис** деривата (разом-окремо). Наприклад: **зовнішньополітичний** пишеться разом, тому твірною базою повинно бути підрядне словосполучення **прикметник + іменник**, а не два прикметники: **зовнішн'а політика + -н-(ий)**, а не **зовнішній і політичний** (пор. **суспільно-політичний** ← **суспільний і політичний**).

2. У жодному разі не можна плутати із **чистим та змішаним основоскладанням суфіксальний спосіб** дериватів, **твірні бази** яких є **складними словами**. Наприклад: **металопластиковий** ← **металопластик + -ов-(ий)**, **водогінний** ← **водогін- + -н-(ий)**, **дієслівний** ← **дієслов-о + -н-(ий)**, **словотвірний** ← **словотвір- + -н-(ий)** (пор. із **словотворчий** ← **слов-о**

+ (о) + твори-ти + -ч-(ий), формотворчий ← форм-у + (о) + твори-ти + -ч-(ий)).

Вправа 1. *Визначити твірну базу для поданих дериватів.*

З р а з о к: **дев'ятиградусний** ← дев'ять градусів (твірне словосполучення).

Газосховище, м'ясокомбінат, трипроцентний, темно-зелений, Донбас, натщесерце, першокласник, заввідділу, лісоруб, батько-мати, медперсонал, свіжоморожений, слаборозчинний, сінокіс, книголюб, глибоководий, чародій, тризуб, чотирикутник, водолікування, сонцестояння, малоуспішний, законопроект, корупційно-олігархічний, зовнішньополітичний.

Вправа 2. *Визначити, за якою словотвірною моделлю утворені подані деривати:*

З р а з о к: **землетрус** ← земл'у + (є) + труси-ти + Ø: |л'| – |л|, усічення твірної основи

(ОІ + І + ОД + Ø).

Криголам, сінокосарка, компромат, ракетноносець, медслужба, білосніжний, всесторонній, тигролов, багатоплемінний, малопомітний, багатоканальний, боготворити, ракета-носій, важкодоступний, зірвіголова, легкодух, Нацбанк, горілиць, голіруч, хронометр, чорно-білий, санепідеміологічний, цьогорічний, багатогранний, нацгвардія, євроінтеграція, Євромайдан.

Вправа 3. *Визначити структурний тип аббревіатур, утворених в українській мові, виписати запозичені аббревіатури:*

З р а з о к: **завкафедри** – словоформна аббревіатура; **НЛО** – побуквена аббревіатура, **НАТО** – запозичена аббревіатура.

УПА, ЗМІ, ГУЛАГ, ЄС, НТШ, ЮНЕСКО, нардеп, держбюджет, ОУН, СМС, ООН, ОМОН, ПДВ, рагс, завгосп, ВАПЛІТЕ, МУР, ЧАЕС, облрада, ЦВК, АТС, АТО, райвно, СЗШ, медпрацівник, заввідділу, ветакадемія, міськвиконком, МЗС, СБУ, профком, профспілка, МВФ, теракт, Генпрокурор, ЗУНР, райвійськкомат, реанімобіль, політрада, КрАЗ, ВНЗ, виш, оргтехніка, НБУ, Нацбанк, МОК, Кабмін, Мін'юст.

Вправа 4. *Зробити графічний і описовий словотвірний аналіз поданих дериватів за схемою:*

- 1) *частина мови деривата;*
- 2) *твірна база;*
- 3) *твірні основи(елементи);*
- 4) *словотворчий формант (афікс, морфонологічні зміни);*
- 5) *спосіб словотворення.*

З р а з о к: **крутоберегий** ← **крут-ий** + **(о)** + **берег** - + **-ий** (ОП + І + ОІ + словотворче закінчення)

- 1) частина мови – **прикметник**;
- 2) твірна база – словосполучення **крутий берег**;
- 3) твірні основи – прикметникова основа **крут-** та іменникова **берег-**;
- 4) словотворчий формант – словотворче закінчення **-ий**, єдиний словесний наголос, інтерфікс **-о-**; сталий порядок розташування твірних компонентів;
- 5) спосіб словотворення - **флексійно-складний**.

вічнозелений ← **вічно** + **зелений**.

- 1) **прикметник**;
- 2) твірна база – словосполучення **вічно зелений**;
- 3) твірні слова – **прислівник і прикметник**;

4) лексикалізація словосполучення, єдиний словесний наголос, сталий порядок розташування твірних компонентів;

5) спосіб словотворення - **лексико-синтаксичний**.

Малознайомий, голодомор, щиросердний, життєрадісний, Євросоюз, медико-санітарний, хвилеріз, снігопад, слов'язнавець, міськвиконком, лісосмуга, жалюгідний, вічноюний, часто-густо, завгосп, літредактор, легкозрозумілий, густолистий, густонаселений, десятирічний, лісостеп, ясночолій, національно-визвольний, благодіяти, боготворити, одухотворити, двадцятип'ятиріччя, круть-верть, теплотраса, малоїмовірний, гамма-спектрометр, тисячократний, одноатомний, натщесерце, землемір, законопроект, металопластик, Нацбанк, передноворічний, міжчастиномовний.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вакарюк, Панцьо 2007.
2. Словотвір 1979: 314-402.
3. Українська мова. 2000.
4. Український правопис 2012: 34-35.

СЛОВОТВІРНИЙ РОЗБІР ДЕРИВАТИВ, УТВОРЕНИХ МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНИМ І ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИМ СПОСОБАМИ

1. Особливості морфолого-синтаксичного словотворення, його різновиди.
2. Особливості лексико-семантичного способу.
3. Результати морфолого-синтаксичного й лексико-семантичного способів.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. **Морфолого-синтаксичний спосіб** – це перехід однієї частини мови в іншу, при якому насамперед змінюються **морфологічні і синтаксичні** ознаки. Слово набуває нового частиномовного (категорійного) значення, відбуваються зміни в граматичних категоріях, іншою стає типова синтаксична функція.

2. Перехід **прикметника (дієприкметника) в іменник (субстантивація)** супроводжується набуттям частиномовного значення **предметності** і типової синтаксичної функції **підмета, додатка**, змінами в категоріях **роду, числа, відмінка** (стали **самостійними, незалежними**). Наприклад: **пряма (ім.)** ← **пряма лінія**, **минуле (ім.)** ← **минуле життя**, **лютий (ім.)** ← **лютий мороз**, **добові** ← **добові витрати**, **гроші**. Рідше субстантивуються займенники і порядкові числівники: **свої допоможуть** ← **свої люди допоможуть**, **перший спіткнувся** ← **перший бігун спіткнувся**.

3. При переході **дієприкметника у прикметник (ад'єктивація)** міняється частиномовне значення на чисту **атрибутивність**, втрачаються дієслівні категорії виду, стану, часу. Часто зникає характерна для дієслова синтаксична можливість мати залежні слова (керувати, бути головним при приляганні). Прикметник стає тільки залежним узгодженим словом. Ад'єктивуватися можуть тільки деякі значення багатозначних дієприкметників, зокрема переносні. Інколи вони фразеологізуються, термінологізуються. Наприклад: **сушені гриби** ← **сушені на сонці гриби**, **підкреслена увага** ← **підкреслена олівцем тема**, **стріляний горобець** ← **стріляний кулями**, **гартований меч** ← **гартований у вогні**, **рафінований цукор** ← **добре рафінований**. Рідко у прикметники переходять порядкові числівники: **співати другу партію**, **першим голосом**. Типова синтаксична функція і дієприкметників, і прикметників однакова – означення або іменна частина складеного присудка. Розмежування **ад'єктивованих і**

неад’єктивованих дієприкметників не завжди чітке, у науковій літературі буває дискусійним.

4. Перехід різних частин мови у **прислівник** – це **адвербіалізація**. Адвербіалізуються переважно безприйменникові або прийменникові форми іменних частин мови – **іменників, прикметників, займенників, числівників**, рідше дієслівні форми **дієприслівники**. При цьому з’являється нове частиномовне значення **адвербіальності (ознаки дії чи ознаки іншої ознаки)**. Слово стає **незмінним**, воно втрачає всі іменні або дієслівні категорії: рід, число, відмінок, вид, стан, час, перехідність. Змінюється морфемна будова – прийменники стають префіксами, а відмінкові закінчення – суфіксами. Інколи деривант і дериват **відрізняються правописом, наголосом**. Деривати, утворені адвербіалізацією, виконують типову синтаксичну функцію **обставин**, а в словосполученнях прилягають до головного слова (переважно дієслова). Наприклад: **часом** (присл.) зустрічатися ← володіти **часом** (ім.), **миттю** (присл.) вистрибнув ← дорожити **миттю** (ім.), **кругом** (присл.) тихо ← за великим **кру́гом** (ім.), **униз** (присл.) ← у сам **низ** (ім.), **вбік** (присл.) ← в лівий **бік** (ім.), **лежачи** (присл.) ← **лежачі́** (дієсл.), **стоячи** (присл.) ← **стоячі́** (дієсл.), аналогічно, **слідом, бі́гом, запі́вніч**.

5. У прислівників нерідко **діахронна і синхронна похідність не збігаються**, що може викликати труднощі словотвірного аналізу. Наприклад, колишніми прийменниковими формами місцевого і знахідного відмінків чол. і сер. родів прикметників, займенників, числівників є історично адвербіалізовані деривати: **по-старому, по-нашому, по-перше, по-друге**, які з погляду синхронної дериватології трактують як **префіксально-суфіксальні** похідні.

6. Якщо реальні твірні бази морфолого-синтаксичних прислівників не збереглися в сучасній українській мові, то **діахронну адвербіалізацію** з погляду сучасної дериваційної системи розглядають як **афіксацію**

(закінчення → суфікс, прийменник → префікс). Наприклад, у сучасній українській мові не збереглися колишні короткі (нечленні) прикметники, тому колишні прийменникові форми родового, знахідного, місцевого відмінків (прислівники **звисока, стиха, допізна, вліво, вправо, заново, порівну** – це синхронні префіксально-суфіксальні похідні). **Адвербіалізовані форми** колишніх прикметникових форм середнього роду із закінченням **-о** – це синхронно відприкметникові **суфіксальні деривати: довго, ясно, тихо.**

7. **Морфолого-синтаксичний** спосіб творення дієслів від інших частин мови (**вербалізація**) не характерний для сучасної української мови (історично так утворився інфінітив з іменника). У художньому або розмовному стилях, у дитячому мовленні це перехід **вигуків** або **звуконаслідувальних слів**, які в контексті набувають семантичних і синтаксичних ознак дієслова (**процесуальність, функція присудка**), але не розвивають повної дієслівної парадигми або й зовсім залишаються незмінними. Наприклад: **Ходімо люлі-люлі** або **гам-гам**. Собака **гав** і в буду. **Гетьте**, думи... (ознаки 2 особи множини). **Нумо** до танцю (для 1 особи множини). **Нуте** до роботи (для 2 особи множини).

8. **Морфолого-синтаксичний** спосіб творення характерний для **несамостійних частин мови**, мотивованих самостійними. Так утворилися міжчастиномовні омоніми: **коли** (спол.) ← **коли** (присл.), **що** (спол.) ← **що** (займ.), **як** (спол.) ← **як** (присл.), **будь** (частка) ← **будь** (дієсл.), **лишенько** (вигук) ← **лишенько** (ім.), **ганьба** (вигук) ← **ганьба** (ім.).

9. **Морфолого-синтаксична деривація** може бути відображена в системі мови, а може бути явищем мовленнєвим (**контекстуальним**).

10. У мові твірні бази морфолого-синтаксичних похідних можуть виходити з ужитку (**наречена, пальне, придане, набережна, подушне, хорунжий**) або разом із дериватами формувати міжчастиномовні пари (ряди) омонімів, які фіксують словники (**лютий** (ім.) ← **лютий** (прикм.), **що** (спол.) ← **що** (займ.), **коли** (частка) ← **коли** (спол.) ← **коли** (присл.), **коло** (прийм.)

← **коло** (ім.)). У мовленні морфолого-синтаксична деривація (наприклад, субстантивація прикметника/дієприкметника) буває переважно еліптична і семантична: пропускається іменник, від якого мав би залежати прикметник, і основна ознака предмета стає назвою її носія. Наприклад: **реве ревучий** (Дніпро), **після Пречистої** (Діви Марії), **вареною** (горілкою) **частує, сяє білолиций** (місяць), **та все чужі** (люди), **благав старий** (батько), **дрібні** (сльози) **утираю** (Т. Шевченко).

11. **Лексико-семантичне** словотворення полягає у зміні лексичного значення твірного слова при збереженні його зовнішньої форми (без участі словотворчих афіксів). Спосіб пов'язаний із розщепленням багатозначності у слові на основі метафори чи метонімії, із термінологізацією одного лексичного значення або цілого слова, із формуванням омонімних пар. Наприклад: лексико-семантичним способом утворились деривати **мишка** (комп'ютерна) ← **мишка** (пестлива назва тварини). На основі перенесення за подібністю від емоційно забарвленої назви істоти утворилася назва пристрою, яка втратила категорію суб'єктивної оцінки і увійшла до професійної лексики. **Хори** (частина будівлі у церкві) ← **хори** (іменник на позначення людей, що співають разом, у формі множини). На основі метонімії (перенесення за суміжністю) утворилося нове поняття – множинний іменник. **Семантичний** спосіб словотворення деривата супроводжується і граматичними змінами в категоріях числа і, відповідно, роду (втрата категорії).

12. Крім семантичного переходу **загальна назва** ← **загальна назва** (**корінь**(морфема) ← **корінь** (у рослини), **куля** (для стрільби) ← **куля** (геометрична фігура), **листопад** (місяць) ← **листопад** (процес), **лев** (грошова одиниця) ← **лев** (тварина)), лексико-семантичним способом утворюються нові поняття за моделями: **власна назва** ← **загальна назва** (лексичне значення втрачається, існує поняття): **Надія** (ім'я) ← **надія** (абстр. ім.), **Клен** (псевдонім) ← **клен** (росл.), **Лебідь** (сузір'я) ← **лебідь** (птах), **Броди** (місто)

← **броди** (загальна назва у множині), **Опір** (річка) ← **опір** (заг. назва);
загальна назва ← **власна назва** (з'являється лексичне значення, переважно термінне): **кюрі, вебер, паскаль, кулон, джоуль, вольт**(один. вимірювання)
← **Кюрі, Вебер, Паскаль, Кулон, Джоуль, Вольт** (прізвище); **капрі** (одяг)
← **Капрі** (острів); **власна назва** ← **власна назва** (нове поняття називають так, як назване поняття, що існувало раніше): **Венера, Марс** (планета) ← **Венера, Марс** (міфічні боги), **“Пежо”** (марка машини) ← **Пежо** (прізвище).

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. Морфолого-синтаксичний спосіб словотворення – це **діахронно-синхронна** деривація (насамперед **діахронна!**). Зміна певної **словоформи** в окрему **частину мови** – це явище **історичне**, наприклад, **адвербіалізація** (**догори**← **до гори**, **додому** ← **до дому**), частково **субстантивація**(**добро** (ім.) ← **добро** (прикм. с.р.), **зло**(ім.) ← **зло**(прикм. с.р.)). У морфолого-синтаксичних дериватах **реальна історична похідність і похідність синхронна** (відповідна до усталених сучасних словотвірних моделей) **може не збігатися** або навіть **втрачатися**, особливо якщо в сучасній мові не збереглися твірні граматичні форми. Наприклад: прислівники **тихо, ясно, всяко** – **діахронно** відприкметникові **морфолого-синтаксичні** деривати (адвербіалізувалася історична форма сер. роду короткого прикметника із закінченням **-о**), а **синхронно** - **суфіксальні** відприкметникові похідні (суфікс **-о** приєднано до прикметникової твірної основи); іменники **право, руда** – історично субстантивовані форми сер. і жін. роду коротких прикметників **прав-о, руд-а** (відбулася повна субстантивація, яка привела навіть до зміни прикметникової морфологічної парадигми на іменникову). У плані синхронії ці іменники втратили похідність від прикметників **правий, рудий**.

2. **Синхронною морфолого-синтаксичною деривацією є регулярний перехід слів з однієї частини мови в іншу.** Найчастіше це **субстантивация**, за умови, що слова можуть вживатися і в попередньому частиномовному значенні(атрибутивність), і в новому (предметність). Наприклад: **милий** (ім.) ← **милий**(прикм.), **люба** (ім.) ← **люба**(прикм.), **рідні** (ім.) ← **рідні** (прикм.), **знайомий** (ім.) ← **знайомий** (прикм.). Пор.:морфолого-синтаксичний перехід дієприкметника у прикметник **знайомий** – це **діахронна** деривація, а прикметника в іменник – **синхронна** (залежно від сполучуваності, слово в реченні може бути прикметником та іменником).

3. Для аналізу **морфолого-синтаксичної деривації (чи діахронної, чи синхронної)** обов'язково потрібний контекст – мінімальна сполучуваність, яка дає змогу правильно визначити частину мови. Наприклад: **за кругом** (ім.в ор. відм.) → **кругом** (присл.) **поле** → **кругом** (прийм.) **мене**, **чужі** (прикм.) **люди** → **чужі** (ім.) **допомогли**.

4. **Лексико-семантична деривація** – це насамперед **діахронний** спосіб словотворення. **Синхронно** нові слова виникають за виробленими моделями переважно при лексико-семантичному творенні **вторинних власних назв** (мотивованих власними або загальними назвами). Наприклад: цукерки **“Монблан”**, об'єднання **“Свобода”**, готель **“Рута”** тощо.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

1. **Міжчастиномовна омонімія** як результат **морфолого-синтаксичної деривації** – характерне для сучасної української мови явище. Визначення напрямку словотвірної похідності між такими омонімами інколи викликає труднощі. Щоби правильно визначити **деривант** і **дериват** серед слів омонімічних частин мови, потрібно орієнтуватися на загальні **словотвірні тенденції** та **моделі** морфолого-синтаксичного переходу, що усталилися історично. Наприклад:

а) **несамостійна частина мови** ← **самостійна частина мови**: **коло** (прийм.) ← **коло** (ім.), **що** (спол.) ← **що** (займ.), **коли** (спол.) ← **коли** (присл.), **кругом, навколо, навкруг** (прийм.) ← **кругом, навколо, навкруг** (присл.), **ганьба** (вигук) ← **ганьба** (ім.), **собі** (частка) ← **собі** (займ. форма)...
Модель узагальнює повний морфолого – синтаксичний перехід **на рівні мови**, а не тільки контекстуальну нетипову синтаксичну функцію різних частин мови, наприклад: **Чулося голосне “ку-ку”** (вигук → ім.);

б) **незмінна частина мови** ← **змінна частина мови**: **бігом, кругом, боком** (присл.) ← **бігом, кругом, боком** (ім. форми), **багато** (присл.) ← **багато** (числ.), **додому** (присл.) ← **до дому** (ім. форма);

в) **частка** ← **інші несамостійні частини мови**, що втратили свої первинні функції: **і, й, та, але, наче, як, мов, ніби, хоч** (частка) ← **і, й, та, але, наче, як, мов, ніби, хоч** (спол.), **о** (частка) ← **о** (вигук)...

2. Сутність лексико-семантичної деривації в синхронній дериватології становить досі не розв’язану проблему в українському мовознавстві. Зокрема, дискусійним є трактування результатів цього способу – як **омонімії** (В. Горпинич) і як **полісемії** (Л. Невідомська), особливо якщо йдеться про перехід **загальна назва** ← **загальна назва**. Існує і третій погляд: лексико-семантичні деривати – це “**мезоніми**” (Ю. Карпенко) – проміжна ланка між багатозначністю й омонімією.

Немає послідовної подачі результатів лексико-семантичного способу і в лексикографії (тлумачні словники, словник омонімів). Наприклад: **вид**¹ (загальноновживане) і **вид**² (термінні значення: вид дієслова, лірики, рослин), але **вигук, звук, основа, корінь** (багатозначність у межах однієї лексеми) (СУМ).

Звичайно, кожна нова власна назва, мотивована загальною (**Долина** ← **долина**), як і загальна, мотивована власною (**паскаль** ← **Паскаль**), позначає зовсім нове поняття порівняно із твірною базою (омофони, бо відрізняються правописом). Різні поняття позначають і власна назва-деривант, і власна

назва-дериват (переназивання): “Дніпро” (часопис) ← Дніпро (річка). Що ж до семантичного переходу **загальна назва** ← **загальна назва**, то кожен із прикладів потребує окремого вдумливого аналізу. Якщо йдеться про **конкретні (денотативні) іменники**, то схиляємося до думки, що серед них переважають **повні чи неповні омоніми** (зовсім **різні поняття**): лисичка (істота) ← лисичка (пестлива назва істоти), лист (паперу чи інш. мат.) ← лист (рослини), хори (частина будівлі) ← хори (форма множ., неповна омонімія), за умови, що слова є надбанням мови, а не okazіональним називанням. Метафоризація, метонімізація, термінологізація загальноновживаних назв, що **не мають предметного значення**, частіше приводить до появи нових лексичних значень у **лексемі** (термінні значення в межах одного слова переважно подають тлумачні словники): **ранок** – свято в дитячому закладі (одне із метонімічних ЛЗ багатозначного слова **ранок**), аналогічно метафоричні термінні ЛЗ у словах **корінь, основа, звук**(СУМ). Отже, і **розширення семантичної структури**, і **словотворення омонімів** можуть бути результатом **лексико-семантичного перетворення**.

Вправа 1. *Визначити, до якої частини мови належать підкреслені слова, зробити словотвірний аналіз виділених похідних за схемою:*

- 1) *частина мови деривата;*
- 2) *твірна база(характеристика граматичної форми, яка трансформується);*
- 3) *морфолого-синтаксичні зміни, правопис, наголос;*
- 4) *спосіб словотворення.*

З р а з о к: **вечі́рня** (іменник) ← **вечі́рня** (прикметник, ж.р.)

- 1) іменник;
- 2) твірна база – словоформа ж.р. прикметника **вечі́рня**;
- 3) морфолого-синтаксичні зміни: зміна частиномовного значення (атрибутивності на предметність), зміни в категорії роду (із словозмінної перетворилася на

класифікаційну: слово перестало змінюватися за родами). За похідним іменником закріпилося значення жіночого роду. У словосполученні залежне слово стало головним (**вечі́рня** відправа і довга **вечі́рня**), первинна синтаксична функція **означення** змінилася на функцію **підмета** чи **додатка**;

5) спосіб - **морфолого-синтаксичний (субстантивація)**.

1. Отак на улиці під тином ще молодий кобзар стояв (Шевченко).

Вуси тільки підчорнили трохи, то такий тобі бравий... що й молодий не справиться (П.Мирний).

2. ...Під ним коник вороненький насилу ступає (Шевченко).

Утомився вороненький... (Шевченко).

3. Вийдемо смерком (Н.-Лев.).

Перед смерком я вийшов на берег (Донч.).

4. Колос повний гнеться до землі, а пустий догори стирчить (Номис.).

Незабаром підійшли до гори (Газ.).

5. Поминай мене, не удавайся у тугу... прощай на віки вічні (Кв.-Осн.).

Тепер сняться мені ті гострі милі очі, але що було, те навіки минуло (Н.-Лев.).

6. Бренькнула десь туго натягнута струна (Вас.).

Вже давно відбулася дуже натягнута розмова (Собко).

7. Навезе нам гостинців хороших: матусі очіпок, шовком гаптований (Вовчок).

Краєм білосніжної гаптованої хустинки він витирає очі (Кучер).

8. Підкинули іще одне поліно, воно стріляло, охоплене вогнем (Баж.).

Було колись в одній країні: сумний поет в сумній хатині рядами думи шикував (Леся Українка).

Вправа 2. *Виписати із “Кобзаря” Т. Шевченка десять іменників морфолого-синтаксичного способу творення. Подати деривати в контексті. Проаналізувати іменники (див. зразок до вправи 1).*

Вправа 3. *Із Словника омонімів української мови (О.М.Демська, І.М.Кульчицький) виписати десять пар міжчастиномовних омонімів (самостійна – несамостійна частина мови). Зробити словотвірний аналіз несамостійних слів.*

З р а з о к: **так** (частка) ← **так** (прислівник)

1) частка;

2) твірне слово - прислівник **так**;

3) морфолого-синтаксичні зміни: зміна частиномовного значення (**ознаковість** → **модальність**); втрата ознак самостійної частини мови й синтаксичної ролі (частка членом речення не виступає);

4) спосіб - **морфолого-синтаксичний**.

Вправа 4. *З’ясувати значення підкреслених слів і вказати, у яких семантичних зв’язках вони перебувають. Зробити словотвірний аналіз виділених слів за схемою:*

1) *семантична характеристика деривата;*

2) *твірна база, її семантична характеристика;*

3) *семантико-граматичні зміни, зміни правопису, наголосу*

4) *спосіб словотворення.*

З р а з о к: **Любов** (власна назва) ← **любов** (загальна назва)

1) дериват **Любов** – іменник, назва істоти, власна назва;

2) твірне слово - іменник **любов**, назва неістоти, загальна назва;

3) семантичні зміни: **назва істоти** ← **назва неістоти, власна назва** ← **загальна назва, конкретне значення** ← **абстрактне значення, одиничний іменник** ← **однинний іменник, жіноче ім’я** ← **назва почуття; зміни у правописі;**

4) спосіб словотворення – **лексико-семантичний**.

1. Газда Стромовський... дав своєму мірошникові третю частку всього заробітку з млина (Н.-Лев.).

Частками називаються такі слова, що звичайно не мають самостійного матеріального значення (СУМ, XI, с.280).

2. У тихому гаю Лисичка щастя мала (Глібов).

До вечора назбирали повний кошик **лисичок** (Газ.).

3. Літав у повітрі білий густий порох від борошна (Шиян).

Замфір... зняв з цвяха рушницю, дістав із скрині **порох** та шріт (Коц.).

4. Виноградний лист опадає, рік за роком упливає (Рудан.).

Упустив фанерного **листа**, на якому лежало тісто (Янов.).

5. Верхом полонини, стежкою... ішли два пішоходи (Франко).

По вузьких **пішоходах** поспішають люди (Панч).

6. В того чорнобривця беру коня молодого... (Шевченко).

Коло хаток... рожі, жовтогарячі **чорнобривці**, пахуча м'ята... (Мирний).

7. Чорнобилі та лопух бив її по лиці (Н.-Лев.).

Чорнобилі – місто на р. Прип'яті, відоме з 1193 р. (УРЕС).

8. Вершиною наукової творчості Ньютона є ..."Математичні начала натуральної філософії".

Ньютон... дорівнює силі, яка надає тілу масою 1 кг прискорення 1 м/с² (УРЕС).

Вправа 5. Навести десять прикладів прізвищ, утворених лексико-семантичним способом.

З р а з о к: **Чабан** (прізви.) ← **чабан** (назва професії), **Павлик** (прізви.) ← **Павлик** (пестл. ф. імені).

Вправа 6. *Навести п'ять прикладів топонімів, утворених лексико-семантичним способом.*

З р а з о к: **Верховина** (геогр. назва) ← **верховина** (загальна назва).

Вправа 7. *Виписати з відповідних термінологічних словників по десять мовознавчих і літературознавчих термінів, утворених лексико-семантичним способом.*

З р а з о к: **вид** (лінгв. термін) ← **вид** (загальноновжив.).

Вправа 8. *Навести п'ять прикладів власних назв, утворених лексико-семантичним способом від власних назв.*

З р а з о к: **“Черемош”** (ансамбль) ← **Черемош** (річка).

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 204-211.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Горпинич 1999:126-127; 131-132.
4. Гринчишин 1965.
5. Невідомська 2002: 105-117.
6. Українська мова 2000.

НЕОЛОГІЗАЦІЯ СЛОВОТВОРЕННЯ. ОКАЗІОНАЛІЗМИ Й НЕОЛОГІЗМИ З ПОГЛЯДУ ДЕРИВАТОЛОГІЇ (на прикладі активної лексики сучасних засобів масової інформації)

1. Оказіоналізми й неологізми в традиційних словотвірних моделях, типах (афіксація, різновиди складання і змішані способи, лексико-семантична деривація). Продуктивність різних способів творення.
2. Різниця між сучасною запозиченою лексикою і українськими дериватами, утвореними від запозичень.
3. Нові словотвірні механізми, нові моделі творення. Активізація відаббревіаційного творення (від українських і неукраїнських аббревіатур).
4. Питання нормативності та стилістичної маркованості новотворів.

МЕТОДИЧНИЙ КОМЕНТАР

1. Лексична система мови, яка найбільш чутлива до позамовних впливів, яскраво реагує на сучасне суспільно-політичне життя. Одні слова стають рідковживаними, інші повертаються із периферії в активний вжиток, ще інші стрімко нарощують свою частотність. Під впливом сучасних подій з'являються й зовсім нові слова – **оказіоналізми (іншомов'я, іншовір'я), лексичні й семантичні неологізми, серед яких запозичення (офшор), аббревіатури (АТО), а також деривати, утворені в українській мові від запозичень (піарити), від питомих слів (майданівець), аббревіатур (донбасівець).** Саме тому активна лексика сучасних ЗМІ є предметом зацікавлення не тільки лексикології, соціолінгвістики, а й **дериватології.**

2. **Найпродуктивнішими** в неологічному словотворенні є **традиційні** словотвірні моделі

а) **суфіксального способу: фотошопити, натовець, майданівець, беркутня, масмедійник, мажоритарник, позаблоковість...**

б) **аббревіаційного способу: БТР, МВФ, СІЗО, АТО, ЄС, РНБО, Нацгвардія, нардеп, теракт, нацрада, держсекретар...**

Особливістю сучасної аббревіації є активізація скорочення одного слова (виш, комп, фан, спец, мерс). Трохи меншу продуктивність має

основоскладання – чисте (бронежилет, лівореванш, трикологор, заставотримач) і змішане (нашоукраїнець, мандатоносець, іншовір'я, іншомов'я); префіксально-суфіксальний спосіб (безлімітний, позаблоковий, транскультурний, по-майданівськи).

3. Твірними базами дериватів бувають запозичені слова: прем'єрка ← прем'єр, фотошопити ← фотошоп, піарити ← піар (PR), лобізм, лобіювати ← лобі, коаліційний, псевдокоаліція ← коаліція, люстраційний ← люстрація, серед яких і запозичені аббревіатури (англійські, російські): есемеска ← SMS, натовець ← НАТО, омонівець ← ОМОН, енкаведист ← НКВД, сексотка, сексотство ← сексот, кагебістський ← КГБ (останні чотири аббревіатури не відповідають літературній нормі української мови).

4. Багато похідних мотивується українськими аббревіатурами: еменесник ← МНС, нацбанківський ← Нацбанк, нардепівський ← нардеп, кабмінівський ← Кабмін, нацгвардієць ← Нацгвардія, донбасівець ← Донбас...

5. Інші способи мають мінімальну продуктивність або взагалі непродуктивні при неологічному й okazіональному словотворенні. Наприклад: тітушка ← Тітушко (лексико-семантичний спосіб).

6. Помітною є активізація творення назв посад, професій і под. жіночої статі від чоловічої: волонтерка, нелегалка, регіоналка, экс-регіоналка, прем'єрка, экс-прем'єрка, масмедійниця, очільниця, бандерівка, депутатка, кандидатка, сексотка, экс-комуністка. Часто це буває недоречним в офіційно-діловому чи публіцистичному стилі (характерне для розмовного): *Прем'єрка офіційно спростувала інформацію... Здивував виступ экс-регіоналки...* (Із газ., телебач.). З іншого боку, деякі з дериватів нерідко є зумисними виразниками експресивності мовця, вони передають скептичність, переважають у висловлюваннях про політичних опонентів: *Через забаганку депутатки військові священники...*

*не можуть взяти в оренду приміщення. На це приміщення око поклала депутатка й экс-комуністка... Після поразки **екс-прем'єрка** мала би піти у відставку, Але чи наважиться? **Кандидатка** не змогла прокоментувати поведінку колег...Що зможе нова **очільниця** Нацбанку? (Із газ.).*

ЗАПАМ'ЯТАЙТЕ

1. **Запозичені слова і деривати, утворені від запозичень, відрізняються українським (або гібридним) афіксом.** Твірна база іншомовного походження поєднується з українським афіксом, і в українській мові утворюється похідне слово (**спікер + ськ → спікерський, анексія + н → анексійний**).

2. Треба розрізняти **аббревіатури і відаббревіаційні похідні, які є афіксальними дериватами** (**Нацгвардія (абр.) → нацгвардієць, нардеп (абр.) → нардепівський**), а також **аббревіатури, утворені в українській мові (НБУ) і запозичені (ФСБ)**.

СКЛАДНІ ВИПАДКИ

1. Оскільки **сучасна okazіональна деривація і творення неологізмів** переважно відповідає **усталеним словотвірним моделям і способам**, то й труднощі, пов'язані з визначенням похідності, словотворчих засобів і способів творення, в основному подібні до тих, що виникають при словотвірному аналізі загальноновживаних слів різних способів творення (див. кожен спосіб зокрема).

2. Однією з **особливостей** сучасного словотворчого процесу є **участь у ньому семантичних неологізмів**, зокрема як **твірних баз**. Неологізація української лексики може впливати і на дериваційну систему мови, на словотворчу спроможність слів. Наприклад, іменники **чорнобилець,**

афганець, а віднедавна і **майдан** – це в сучасному суспільно-політичному контексті семантичні неологізми. **Чорнобилець** і **афганець**, що творилися як назви осіб за територіальною належністю суфіксальним способом від географічних назв, в активному вжитку сьогодні позначають осіб за іншою ознакою. **Чорнобилець** – постраждалий від аварії, ліквідатор або нащадок ліквідаторів, **афганець** – той, хто воював в Афганістані. Іменник **майдан** – це сьогодні активно вживане слово з двома неологічними значеннями: 1) сукупність людей, які стояли/стоять на майдані (метонімія), 2) *абстр.* символ справедливості, мирної боротьби за правду, безкорисливої допомоги, єдності, жертвності, терпіння. Саме цією оновленою семантикою наведені іменники мотивують ряд похідних: **майдан (Майдан) → майданний, майданівець, євромайдан, антимайдан, майданити** (оказіоналізм); **афганець → афганський** (афганська сотня); **чорнобилець → псевдочорнобилець, чорнобильський** (чорнобильське посвідчення, чорнобильська лікарня).

Усі наведені деривати мають **метафоричну похідність**, не пов'язану із первинним значенням твірних іменників.

3. Характерною рисою сучасної суспільної лексики є велика кількість аббревіатур і відабреавіаційних дериватів. Серед них - **цікаві приклади запозичених аббревіатур** (англ., рос.), які не творилися в українській мові і часто не відповідають українській нормі (русизми), але стають **твірною базою для української деривації**. Наприклад: **SMS → есемеска, ОМОН → омонівець, НКВД → енкаведист → енкаведистський, сексот → сексотка, сексотство, ФСБ → феесбешник, КГБ → кагебіст → кагебістка, кагебістський** (паралельно з **КДБ → кадебіст → кадебістка, кадебістський**). Саме в російській версії (навіть за паралельної наявності української) аббревіатури і їхні похідні звучать саркастичніше (переважають у мовленні колишніх політв'язнів чи їхніх рідних або в емоційних промовах політиків). Наприклад: ***енкаведисти** розстріляли священика... У тих*

квартирах тепер живуть колишні кагебітсти і їхні діти (Із газ.). Їх знищила більшовицько-кагебітська машина. Сексотство було прямим шляхом до кар'єрного зростання (Із газ., телебач.).

4. У сучасній пресі нерідко з'являються іменники **даїшник і даївець** (← **ДАІ**). Такі відабревіаційні деривати потрапляють у друковані видання, мабуть, під впливом усного мовлення (фонетичної зручності). Буква **ї** на письмі відображає інтервокальний **[й]**, що запобігає збігу голосних.

5. Із аббревіаційними запозиченнями пов'язані неологізми іншомовного походження **ді-джей, піар**, які в українському написанні усталилися не як аббревіатури, а як прочитання (вимова) англійських літерних аббревіатур (**DJ** або **ді-джей**, **PR** або **піар**).

Вправа 1. *Записати по 5 прикладів неологізмів (оказіоналізмів):*

- а) афіксального способу творення;*
- б) аббревіаційного;*
- в) різних типів складання (чистого і змішаного).*

З р а з о к: **майданівець** – афіксальний, **МВФ** – аббревіаційний, **мандатоносець** – суфіксально-складний.

Вправа 2. *Поділити слова на дві групи: аббревіатури і відабревіаційні афіксальні деривати. Відповідь пояснити, визначити типи та походження аббревіатур і способи творення відабревіаційних похідних.*

З р а з о к: **МНС** – аббревіатура, **еменесник** – суфіксальний відабревіаційний дериват.

Нацбанк, нардеп, ОДА, есемеска, безліміт, еменесник, Нацгвардія, нацгвардієць, нацбанківський, МНС, фанклуб, піарити, піарник, натовець,

натовський, АТО, нардепівський, виш, БТР, ЄС, піар, фан, спец, СІЗО, НАТО, комп, мерс, МВФ, камазик, КамАЗ, ДПА¹, ДПА², компромат, донбасівець, теракт, держсекретар, РНБО, муніципал, Кабмін, кабмінівський, НБУ, СБУ, есбеушник, МЗС, ЗНО, ФСБ, феесбешник, ГУЛАГ, гулагівський.

Вправа 3. *Визначити твірну базу, словотворчий засіб і спосіб творення наведених okazіоналізмів, неологізмів. Указати, котрі зі слів запозичені, котрі виникли на базі запозичень, а котрі утворені із власних словотворчих ресурсів. Прокоментувати деривати з погляду мовної норми, стилістичного навантаження, походження твірної бази. Які тенденції можна простежити? Чи зафіксовані інновації в самих механізмах творення, чи тільки інноваційне наповнення традиційних моделей?*

З р а з о к: дериват **іншомов'я** – okazіоналізм, утворений за традиційною моделлю українського словотвору: твірна база – **інша мова**, твірні основи – **інш-а мов-а** поєдналися інтерфіксом, словотворчий суфікс **-й-**. Спосіб творення – **суфіксально- складний**.

Довгобуд, мандатоносець, авіаносець, беркутня, маякнути, необільшовизм, іншомов'я, іншовір'я, нелегал, безліміт, фанклуб, декомунізація, дерадянізація, прем'єрка, масмедійниця, неонатовець, регіоналка, мажоритарник, мажоритарниця, регіонал, майданити, фотошопити, по-майданівськи, триколор, советофіл, комунофашизм, транскультурний, екокоридор, євровибір, євроінтеграція, папомобіль, майданівець, нашоукраїнець, даїшник, даївець, сексот, сексотка, омонівець, кандидатка, нелегалка, колорад, піарити, піарник, аеромобільний, енергосистема, спікерський, позаблоковий, позаблоковість, неформал, бронежилет, оргтехніка, обмінник,

заставотримач, заручник, полонений (ім.), компромат, СБУшник, енкаведист, супермаркет, компакт, лівореванш, енкаведистський, імпершовініст, комуношовініст, тітушка, піар, НАТО, ЮНЕСКО, шопінг, очільник, очільниця, анексувати, анексійний, анексія, люстрація, люстраційний, лобістський, клонування, псевдокоаліція, автівка, багатоповерхівка.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Валюх 2008: 5-10.
2. Віняр 2011: 100-105.
3. Городенська 2009:3-7.
4. Карпіловська 2009: 127-138.
5. Карпіловська 2010: 91-109.
6. Клименко 2008:134-225.

П.2. ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВІРНОЇ БУДОВИ СЛІВ ПОВНОЗНАЧНИХ ЧАСТИН МОВИ: ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Словотвірний розбір іменників

1. Твірні бази, словотворчі афікси і словотвірні значення похідних іменників.
2. Способи творення іменників у сучасній українській мові, характерні іменникові способи (аббревіація, лексико-семантичний спосіб).
3. Словотворча спроможність іменника.

Вправа 1. *Визначити твірні бази і словотворчі афікси дериватів, згрупувати іменники за загальними словотвірними значеннями (а) носій процесуальної ознаки, б) предметнена дія, в) модифікаційне значення, г) абстрактна ознака) та за відповідними словотвірними типами.*

З р а з о к: спільним словотвірним значенням “**абстрактна ознака**” об’єднані іменники

легковірність ← легковірн-ий + -ість

масштабність ← масштабн-ий + -ість

правота ← прав-ий +(от)-а

убозтво ← убог-ий +(ств)-о (чергування, накладання)

Наведені слова належать до трьох словотвірних типів, що мають спільне СЗ:

- 1) СТ з **прикметниковою твірною основою** і іменникоим суфіксом **-ість-** (легковірність, масштабність);
- 2) СТ з **прикметниковою твірною основою** і суфіксом **-от-а** (правота);
- 3) СТ з **прикметниковою твірною основою** і суфіксом **-ств-(о)** (убозтво).

Продавець, жнець, відбудовник, наглядач, завідувач, здичавіння, збереження, зберігання, випробовування, випробування, свисток, картоплина, куток, прийдешність, оборонець, проїзд, відступник, поклін, приспів, женчик, буденність, височінь, убозтво, учитель, брехня, піщина, нагорода, спокута, хлопчик, шевчик, стрибок, хлібина, милозвучність, глибочінь, недбальство.

Вправа 2. *Зробити словотвірний розбір іменників.*

З р а з о к: узлісс’а ← уз- + ліс-+ -j- (а): с/ј /→ с/с’/:

Дериват — іменник **узлісся**, твірна база — іменник **ліс**, твірна основа **ліс-**, словотворчий формант — іменниковий конфікс **уз-...-ј**, морфонологічна зміна — **подовження в корені** внаслідок фонематизації **ј**; спосіб творення — **конфіксальний** (префіксально-суфіксальний).

Межигір'я, вогнестійкість, раба, вогнегасник, лісоруб, двозначність, винахід, просинь, синь, задум, пасинок, побратим, тризуб, металопластик, пройдисвіт, УПА, упівець, Маківка (назва гори), полонений (ім.).

Вправа 3. Укласти словотвірні гнізда простих дериватів із іменниковими вершинами: мир, ніч, вода.

З р а з о к: земл'а → земний → по-земн-ому

→ під-зем-н(ий)

→ над-зем-н(ий)

→ до-зем-н-(ий)

→ при-земли(ти) → приземлити-ся

→ приземл-енн'-а

→ за-земл-и(ти) → заземл-енн'(а)...

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоусенко, Іншакова і ін. 2010.
2. Валюх 2008: 5-10.
3. Ващук 1973: 39-44.
4. Ковалик 2008: II: 288-314.
5. Невідомська 2002: 105-117.
6. Словотвір 1979: 57-117.

Словотвірний розбір дієслів

1. Твірні бази, словотворчі афікси і словотвірні значення похідних дієслів.
2. Способи творення дієслів у сучасній українській мові. Характерні дієслівні способи (постфіксальний, префіксально-

постфіксальний, суфіксально-постфіксальний, префіксально- суфіксально-постфіксальний).

3. Словотворча спроможність дієслова.

Вправа 1. *Визначити твірні бази і словотворчі афікси дериватів, згрупувати дієслова за загальними словотвірними значеннями а) дія, результат якої названий твірним іменником; б) дія предметом, названим твірним іменником; в) бути тим, кого називає твірний іменник; г) робити когось/щось таким, як визначено твірним прикметником; д) переходити до стану, визначеного твірним прикметником; е) дія dokonаного виду, мотивована недоконаним видом.*

З р а з о к: спільним словотвірним значенням “**доконана дія, мотивована недоконаною**” об’єднані дієслова **перевірити, виділити, виправити, натякнути, вимерзнути**. Твірними базами є дієслівні твірні основи недоконаного виду: **перевір’а-ти, виділ’а-ти, виправл’а-ти, натяка-ти, вимерза-ти**. Усі наведені дієслова утворені двома суфіксами: **-и(ти)** і **-ну(ти)** (при афіксації усікається кінцевий суфікс твірної основи **-а**). Отже, аналізовані дієслова належать до двох словотвірних типів: 1) СТ з **дієслівною** основою недоконаної дії і дієслівним суфіксом **-и(ти)**, 2) СТ з **дієслівною** основою і дієслівним суфіксом **-ну(ти)**.

Кривдити, перчити, цементувати, учителювати, веселити, радіти, привчити, тривожити, смолити, бальзамувати, шевцювати, ледарювати, білити, доручити, солодити, біліти, густіти, гуснути, ступити, лишити.

Вправа 2. *Зробити словотвірний аналіз дієслів.*

З р а з о к: **розійтися** ← **розі-** + **йти** + **-ся**: дериват – дієслово **розійтися**, твірне слово дієслово **йти**, словотворчий формант – префікс **розі-** і постфікс **-ся**, спосіб творення – **префіксально-постфіксальний**.

Знервуватися, розщедритися, розумнішати, щедрувати, закривати, роззброїти, уточнити, перебільшити, перебільшувати, гніздитися, знешкодити, знешкоджувати, одужати, покашлювати, благодіяти, змилюватися.

Вправа 3. Записати по 10 дериватів:

- а) віддієслівних іменників;*
- б) віддієслівних прикметників;*
- в) віддієслівних дієслів.*

З р а з о к: віддієслівний іменник: **перехід** ← **переходити**

віддієслівний прикметник: **читальний** ← **читати**

віддієслівне дієслово: **недобачати** ← **бачити**

ЛІТЕРАТУРА:

- 1. Возний 1981: 166-184.
- 2. Грещук, Бачкур і ін. 2007: 154-224.
- 3. Словотвір 1979: 171-209.

Словотвірний розбір прикметників і прислівників

- 1. Словотворчі ресурси і способи словотворення прикметників.
Основні словотвірні значення прикметників.
- 2. Словотворчі ресурси і способи словотворення прислівників.
- 3. Словотворча спроможність прикметників і прислівників.

Вправа 1. *Зробити словотвірний аналіз прикметників. Указати на словотвірні значення дериватів. Визначити твірні бази і словотворчі афікси дериватів, згрупувати прикметники за словотвірними значеннями а) “вираження градації ознаки відповідно до семантики твірної бази”; б)*

“схильність до активного вияву дії, названої твірним дієсловом”; в) “виразна, інтенсивна ознака, пов’язана з наявністю великого, що назване твірним іменником; г) “загальновідносна ознака”) та за словотвірними типами.

З р а з о к: одним словотвірним значенням “загальновідносна ознака” об’єднані прикметники **університетський, степовий, програмний**, які утворилися від іменникових основ **університет-, степ-, програм-а** трьома прикметниковими суфіксами **-ськ-, -ов-, -н-** (тому й належать до трьох словотвірних типів).

Окупаційний, спортивний, прогулянковий, гірський, височезний, липкий, полохливий, тямкий, тямущий, мінливий, кислуватий, вухатий, парламентський, листатий, блідуватий, носатий, худючий, міський, старезний, ламкий, розсипчастий, конкурсний, розумовий, щокастий.

Вправа 2. *Зробити словотвірний аналіз слів.*

З р а з о к: **ясночолоий** ← **ясн-е** + **(о)** + **чол-о** + **ий**: дериват прикметник **ясночолоий**, твірна база словосполучення **ясне чоло**, твірні основи **ясн-** і **чол-** поєдналися інтерфіксом, словотворчий формант – закінчення **-ий**, єдиний словесний наголос. Спосіб творення – **флексійно-складний**.

Десь, кількагодинний, водостійкий, легкокрилий, чорно-білий, по-студентському, близенько, недалеко, коли-небудь, ледве-ледве, двоповерховий, підводний, догори, шкода (присл.), пора (присл.), багато (присл.), вічнозелений, темно-зелений, темнобарвний.

Вправа 3. *Записати 5 відприслівникових дериватів несамотійних частин мови, 5 – відприслівникових прислівників, 5 – відприслівникових прикметників.*

З р а з о к: **так** (частка) ← **так** (присл.), **любо-дорого** (присл.) ← **любо** (присл.) + **дорого** (присл.), **вчорашній** (прикм.) ← **вчора** (присл.) + **-шн'-(ій)**.

Вправа 4. *Укласти словотвірні гнізда простих слів із вершинами новий, рідкий, чистий.*

З р а з о к: **лют-ий** → **люто**

→ **лють**

→ **роз-лют-и-(ти)** → **розлючу-ува-(ти)**

→ **розлютити-ся**

→ **лют-ува-(ти)** → **лютува-нн'-(а)**

→ **лютий** (ім.) → **лют-нев-(ий)** → **по-лютнев-ому...**

ЛІТЕРАТУРА:

1. Білоусенко 2008:14-28.
2. Гринчишин 1965.
3. Словотвір 1979: 119-169; 85-313.

Словотвірний розбір дериватів різних способів творення

Вправа 1. *Визначити спосіб словотворення, указати на можливу розбіжність між синхронною й діяхронною деривацією.*

З р а з о к:

По-перше		← По+перше (числ.у 3.в.)
		← По -+ перш-ий + -е

Діяхронно – **морфолого-синтаксичний** спосіб, синхронно – **префіксально-суфіксальний**.

Відомий, значущий, слідом (присл.), рухомий, бозна-хто, манівцем (присл.), хтозна-чий, що-небудь, добре (присл.), тихо, вгору, навесні, по-своєму, по-вашому, по-батьківському, кругом (присл.), бігом (присл.), умиватися, надворі, безвісти, щодня, вперше, удесяте, знизу, стиха, коло (прийм.), близько (прийм.), страх! (вигук), вибачте (вигук), натроє, удвох, начисто, дотла, замолоду, досхочу, веселитися, будь-хто.

Вправа 2. *Зробити графічний і описовий словотвірний аналіз слів.*

Тиховодий, відважитися, завчасу, розщеплення, ліньки, гніздитися, жартома, ганьба(вигук), розігрітися, закохатися, залицятися, перекотиполе, антивірус, добросовісно, синь, синява, колискова (іменник), Олександра (жін.ім'я), частовживаний, сотий, саморобний, водогінний, медінститутський, США, сідячи (присл.), собачий, телячий, бездонний, безберегий, захист, корінь (лінгв.), неправильний, якийсь, Іванна, Богдана, двокрилий, льонокомбінат, хліборобський, політв'язень, сніжно-білий, малоосвічений, Василина, дугоподібний, словотвірний, словотворчий, невгамовно, невблаганно, далеченько, медівник, благочинність, безвідмовно, поліпшувач, переінакшувати, пора (присл.).

Вправа 3. *Виконати тестові завдання:*

У котрому рядку всі слова утворені одним способом?

1. а) висота, видих, черговий (імен.), веслувати, гідність;
б) військовий, вокзальний, інженерний, перечитування, лісник;
в) чесність, витиснути, братова (імен.), неп, писанка.
2. а) холодильник, приблудько, заступник, смішний, гарно;

- б) правнук, дописати, розбити, аритмічний, контрнаступ;
- в) Донбас, міськрада, СБУ, міськвиконком, військкомат.

3. а) далекозорість, білолиций, лісозахисний, близькозорий, чорнобривий;

- б) приміський, підземний, заозерний, міжпланетний, закарпатський;
- в) ніжність, продумування, окраєць, танцівниця, здогад.

4. а) вузькуватий, порадиця, контрнаступ, бездумний, зрошувати;

- б) безкоштовний, молода (імен.), одруження, животворний, учитель;
- в) керівник, перекотиполе, настільний, добре, підвіконник.

5. а) безіменний, пасинок, співрозмовник, подорожник, одвірок;

- б) пастух, самовар, фотоальбом, безрадний, переписування;
- в) мовчун, приймач, програвач, визволитель, мужність.

6. а) безсердечний, щоденний, прибережний, виплескувати, підсвинок;

- б) віялка, косарка, подорожник, сивуватий, підсніжник;
- в) записати, прегіркий, ультрамодний, антивоєнний, правнук.

7. а) дохід, заспівувач, тихо, стрілець, мандрівник;

- б) відстійник, блакить, з'їзд, виступ, викрик;
- в) прочитання, підійти, передумати, вихід, київський.

8. а) західний, камінчик, бандурист, годинник, синіти;

- б) повніти, піднесення, зайчик, шевський, батьків;
- в) швидкоплинність, милозвучість, пильність, радість, стеблинка.

9. а) міськрада, УПА, медбрат, зоопарк, ЄС;

- б) підвечірок, нарукавник, заміський, відлюдько, міжбрів'я;
- в) теленовини, гідромасаж, геохімік, фототовари, газифікація.

- 10.** а) зчитувати, переписувати, захід, весняний, лікар;
б) водомірний, агітатор, доповідач, схвалення, рукописний;
в) несвідомий, антиаргумент, медперсонал, прегарний, підгрупа.

- 11.** а) протяжно, доповідач, задум, мислитель, хідник;
б) активізувати, муркати, наочний, співець, мудрець;
в) викрик, виступ, вихователь, стінний, весело.

- 12.** а) ковзаняр, гарно, денний, вихованець, зброяр;
б) сумно, камінний, володар, перелицювання, оздоблення;
в) велоспорт, новобудова, теплотраса, теленовини, відеокамера.

- 13.** а) сходження, гуркіт, книжний, темно, брязкати;
б) ухил, швець, зимовий, срібний, близько;
в) блакить, виріб, дохід, оберт, захід.

- 14.** а) королівство, місячний, вузько, виріб, пагорб;
б) підігнати, юнь, правитель, міський, довго;
в) кобзар, мужність, записування, вербовий, аптекар.

- 15.** а) запобіжник, наступ, будівник, заспівувач, хідник;
б) затемнення, приплив, водогін, годувальник, командувач;
в) лиходіяти, добродійність, глибокоідейний, живодайний.

- 16.** а) передрук, пуск, намір, відступ, зашморг;
б) придумати, допитати, премудрий, несмак, неволя;
в) міжнародний, післявчора, мимоволі, голіруч, роздоріжжя.

17. а) п'ятак, благоденствувати, великодушність, світлість, крутизна;
б) звіролов, жовтогарячий, лісостеп, однолюб, жовтогарячий;
в) підберезовик, співвітчизник, міжряддя, підземний, суцвіття.
18. а) великодушничати, двійня, багач, тіснота, мирний;
б) перегин, розчин, розріз, відсіч, тиша;
в) перемир'я, недоля, дочитати, затесати, прийти.
19. а) каменоломня, книгозбірня, пароплав, темно-сірий, лісотундра;
б) добре, бездумний, полтавець, перемелювання, бібліотечний;
в) післяслово, праліс, передмова, антитеза, неволя.
20. а) лісостеповий, завідувач, вітерець, школярник, щедрість;
б) глибочінь, м'ятний, влучно, малеча, веселоці;
в) лісопарковий, водограй, колообіг, радіофізик, перекотиполе.
21. а) м'ятний, пожежник, поштар, залізний, мовник;
б) бесідувати, господар, пілотаж, весело, масажист;
в) Євросоюз, НСПУ, НТШ, іномарка, Донбас.
22. а) столяр, написати, залізничник, злидар, інструктаж;
б) атласний, почитувати, овочівник, семеро, солеварний;
в) підвид, безмежний, перемир'я, пребагатий, вибілити.
23. а) підрозділ, завеликий, розказати, антисанітарний, контрзаходи;
б) радість, ситцевий, дерев'яний, сміливо, доброта,;
в) доброчинство, горицвіт, листоноша, свободолуб, гречкосій.

24. а) заатмосферний, безросяний, підзаголовок, безпам'ятство, запічок;
б) безмежний, невдача, атиповий, підрозділ, підкувати;
в) безкрилий, недобір, обговорення, перекупка, задум.
25. а) надвиробництво, передостанній, занести, передісторія, протидія;
б) безкрай, підборідок, доручення, відписувати, невігода;
в)прабатьківщина, дописати, предобрий, недоля, антифашист.
26. а) латиноамериканський, давним-давно, ООН, агрофірма, миротворець;
б) переправа, дописати, відбігти, безмірний, неврожай;
в) ненапад, відлетіти, зійти, висидіти, вибалок.
27. а) китолов, пароплав, триповерховий, всюдихід, світоглядний;
б) недоброзичливість, макросвіт, шовкопряд, живопис, скалолаз;
в) книголюб, паротяг, лісосплав, атомохід, буревій.
28. а) затишок, покашлювати, започаткувати, безсмертний, знечулити;
б) бетонувати, роззброєння, львівський, материн, затишно;
в) небокрай, дивосвіт, маловідомий, урівноважений, холоднокровність.
29. а) по-своєму, безініціативний, погрюкувати, узлісся;
б) по-батьківськи, безбарвний, задвірок, передплужник, безсонний;
в) фермер, традиційний, писанкар, звияжець, майбутнє (ім.).
30. а) прийдешне (ім.), варений (прикм.) коло (прийм.), назустріч, рішуче (присл.);
б) по-українському, озвучити, загривок, позмінний, зменшити;

в) бібколектор, громовідвід, екосистема , авіарейс, західноукраїнський.

31. а) вороний (ім.), близько (прийм.), дякую (вигук), набережна (ім.);

б) братова (ім.), вихідний (ім.), край (прийм.), слідом (прислів.), услід;

в) багато (числ.), знайомий (ім.), слава (вигук), пробачте(вигук), колючий (прикм.).

32. а) компромат, добридень, перекотиполе, Коваль (прізви.), лисичка (гриб);

б) Діброва (топонім), Кравець (прізви.), Паливода (прізви.), паливода (заг. назва), Олександра;

в) рок-музика, мікроклімат, минулоріч, лозоходець, євровіза.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вакарюк, Панцьо 1999: 211-215.
2. Вакарюк, Панцьо 2007.
3. Горпинич 1999: 112-133.
4. Українська мова 2000.

Питання на колоквіум

- Поняття морфеми. Морф, аломорф і варіант морфеми.
- Класифікація морфем у працях проф. Ковалика І.І.
- Питання кореня слова у працях проф. І.І. Ковалика.
- Корінь слова й кореневе слово.
- Первинні та вторинні корені.
- Зв'язані корені.
- Прості та складні афікси.
- Нульові й субстанційні морфеми.
- Регулярні й унікальні морфеми.
- Класифікація морфем за походженням.
- Поділ афіксів за функціями.
- Погляди мовознавців на походження суфіксів.
- Походження префіксів в українській мові.
- Типи флексій.
- Інтерфікс та його роль у складі слова.
- Постфікси та їхні функції.
- Омонімія, синонімія, антонімія афіксів.
- Поняття афіксоїда.
- Префікси та префіксоїди в українській мові.
- Суфікси й суфіксоїди в українській мові.
- Поняття аброморфеми.
- Поняття морфемної будови слова.
- Спрощення морфемної будови.
- Перерозклад морфемної будови.
- Ускладнення морфемної будови.
- Поняття словозмінної основи, її структурні типи.

- Подільність основи й подільність слова.
- Накладання морфем.
- Поняття морфемної глибини слова.
- Поняття морфемної довжини слова.
- Асиметричність і симетричність морфемної будови слова.
- Морфемний, словотвірний та етимологічний розбори.
- Морфемний розбір, його завдання.
- Принципи проведення морфемного розбору.
- Явища, які ускладнюють морфемний розбір.
- Дослідження морфемної будови української мови на сучасному етапі.
- Морфемно-словотвірний фонд української мови.
- Дериватологія, словотвір, словотворення.
- Внесок проф.І.І.Ковалика в розвиток дериватології.
- Львівська дериватологічна школа. Дериватологічний центр імені Івана.Ковалика в Прикарпатському національному університеті імені Василя Стефаника.
- Способи словотворення, їх класифікація.
- Особливості афіксального словотворення, його різновиди.
- Синхронні й діяхронні способи словотворення.
- Особливості складного способу, його різновиди.
- Особливості морфолого-синтаксичного й семантичного способів.
- Змішані способи словотворення.
- Словотвірна семантика, типи словотвірних значень
- Дериватема й дериват.
- Твірна база, твірна основа.
- Словотворчий формант.
- Мутаційні, транспозиційні, модифікаційні афікси.

- Система словотвору. Словотвірний тип, словотвірна категорія, словотвірна модель, словотвірний розряд, клас.
- Словотвірна пара, ланцюжок, парадигма; словотвірне гніздо.
- Формантоцентричний й основоцентричний підходи до вивчення словотвірної системи.
- Словотвірна система іменника.
- Словотвірна система прикметника.
- Словотвірна система дієслова.
- Словотвірна система прислівника.

ЛІТЕРАТУРА

НАУКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Безпояско О.К., Городенська К.Г. Морфеміка української мови. – К., 1987.
2. Білоусенко П.І. До питання про основний спосіб творення прислівників в історії української мови // Українська мова – 2008. – № 2. – С.14-27.
3. Білоусенко П.І., Іншакова О.І., Качайло К.А., Меркулова О.В., Стовбур Л.М. Нариси з історії українського словотворення (іменникові конфікси). – Запоріжжя – Кривий Ріг, 2010.
4. Вакарюк Л., Панцьо С. Українська мова. Морфеміка і словотвір. – Тернопіль, 1999.
5. Валюх З. Невідмінювані іменники іншомовного походження та їхні дериваційні можливості // Проблеми сучасної філології. Лінгвістика, літературознавство, лінгводидактика. – Полтава, 2008. – С. 5-10.
6. Ващук В.О. Флективний спосіб творення похідних іменників // УМЛШ. – 1973. – № 10. – С.39-44.
12. Віняр Г.М. Новий префіксоїд у словотвірній системі української мови // Філологічні студії: науковий Вісник КДПУ. – Кривий Ріг, 2011. – Вип.6. – С.100-105.
13. Віняр Г. Основні тенденції розвитку іменної префіксації в українській мові кінця XX ст. // Актуальні проблеми філології і методики викладання мов: зб.наук.праць. – Кривий Ріг, 2006. – Вип.4. – С.6-24.
14. Возний Т.М. До питання про генезис і функції афіксів // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. – Львів, 1987. – Вип. 18. – С.73-77.

15. Возний Т.М. Словотвір дієслів в українській мові у порівнянні з російською та білоруською. – Львів, 1981.
16. Горбачук В.Т. Основні поняття і терміни морфеміки. – Слов'янськ, 1983.
17. Городенська К.Г. Нові запозичення і новотвори на тлі фонетичної та словотвірної підсистем української літературної мови // Науковий часопис Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови. – К., 2009. – Вип. 5. – С.3-7.
18. Городенська К.Г. Про префікси і префіксоїди в українській мові // Мовознавство. – 1986. – № 1. – С.20-30.
19. Горпинич В.О. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Морфонологія. – К., 1999.
20. Гринчишин Д.Г. Явище субстантивації в українській мові. – К., 1965.
21. Грищенко А.П. Прикметник в українській мові. – К., 1978.
22. Ґрещук В. Український відприкметниковий словотвір. – Івано-Франківськ, 1995.
23. Ґрещук В.В. Основоцентрична дериватологія: історія, стан, перспективи // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 68-78.
24. Ґрещук В. В. Поняття словотвірної парадигми в сучасній дериватології // Мовознавство. – 1985. – №1. – С.21-27.
25. Ґрещук В.В. Студії з українського мовознавства. Вибрані праці. – Івано-Франківськ, 2009.
26. Ільїн В.С. Префікси в сучасній українській мові. – К., 1953.
27. Карпіловська Є. Нова Україна у словотвірній номінації: зміни в мовному "кресленні" світу // Відображення історії та культури народу в словотворенні. – К., – 2010. – С.91-109.

28. Карпіловська Є. А. Образ держави у мові відкритого суспільства: новомова чи мова нового мислення? // Мови та культури у новій Європі: контакти і самобутність. Зб. наук. доп. на Міжнародних наукових читаннях, присвячених 70-річчю від дня народження чл.-кор. НАН України, проф. Н.Ф. Клименко. – К., 2009. – С.127-138.

29. Карпіловська Є.А. Суфіксальна підсистема сучасної української літературної мови. – К., 1999.

30. Каспришин З.О. Джерела виникнення множинної словотвірної мотивації // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 1995. – Вип.1. – С.88-95.

31. Каспришин З.О. Складні випадки словотвірного аналізу // УМЛШ, 1989, – №11. – С. 53-58.

32. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемні структури слів у сучасній українській літературній мові // Мовознавство. – 1991. – С.10-21

39. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Морфемно-словотвірний фонд української мови як дослідницька та інформаційно-довідкова система // Мовознавство. – 1990. – № 6. – С.41-50.

40. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А. Словотвірна морфеміка сучасної української літературної мови. – К., 1998.

41. Клименко Н.Ф. Основи морфеміки сучасної української мови. – К., 1998.

42. Клименко Н.Ф. Роль словотворення в сучасній українській номінації // Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі. – К., 2008. – С.134-227.

43. Ковалик І.І. Вчення про словотвір // Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. - Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч.І. – С. 21-170.

44. Ковалик І.І. Дериватологія (словотвір) як самостійна лінгвістична дисципліна та її місце у системі науки про мову // Ковалик І.І. Вчення про

словотвір. Вибрані праці. - Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч.І. – С.170-236.

45. Ковалик І.І. Основні проблеми вчення про словотвір // Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. - Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч.І. – С.236-261.

46. Ковалик І.І. Питання словотворчої омонімії і синонімії у сфері іменників слов'янських мов // Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. – Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч.І. – С. 288-314.

47. Ковалик І.І. Про корінь слова та його роль у словотворенні // Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. - Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч.І. – С. 320-326.

48. Ковалик І.І. Про морфеми (морфи) у сфері мови і мовлення // Ковалик І.І. Питання українського і слов'янського мовознавства. Вибрані праці. – Івано-Франківськ – Львів, 2008. – Ч. II. – С. 156-171.

49. Ковалик І.І. "Словотвірний" чи "словотворчий" // Ковалик І.І. Вчення про словотвір. Вибрані праці. – Івано-Франківськ – Львів, 2007. – Ч.І. – С. 358-359.

50. Коржик Л.В. Словотвірні ланцюги як одиниці словотвірної системи мови // Вісник Прикарпатського університету. Філологія. – Івано-Франківськ, 1997. – Вип.2. – С. 149-155.

51. Лесюк М.П. Дослідження словотвору на рівні словотвірних гнізд // Вісник Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника. Філологія. – Івано-Франківськ, 2007. – Вип.XV-XVIII. – С.212-216.

52. Лесюк М.П. Транспозиція, мутація та модифікація значення твірного слова // Мовознавство. – 1987. – №3. – С. 34-39.

53. Невідомська Л. Ще раз про сутність лексико-семантичної деривації // Актуальні проблеми українського словотвору. – Івано-Франківськ, 2002. – С. 105-117.

54. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2008-2009). – Харків, 2010.
55. Немченко В.Н. Современный русский язык. Словообразование. – М., 1984.
56. Русанівський В. М. Дієслово – рух, дія, образ. – К., 1977.
57. Сікорська З.С. Сучасна українська мова. Словотвір і морфеміка. – Луганськ, 2000.
58. Сікорська З. Постфікси в українському мовознавстві // Українська мова. – 2003. – №3-4. – С.46-55.
59. Словотвір сучасної української літературної мови. – К., 1979.
60. Соколова С.О. Префіксальний словотвір дієслів у сучасній українській мові. – К., 2003.
61. Стефурак Р.І. Сучасна українська літературна мова. Морфеміка. Словотвір. Навчальний посібник. – Івано-Франківськ, 2008.
62. Сучасна українська літературна мова. Морфологія/ За ред. І Білодіда. – К., 1969.
63. Український правопис. – К., 2012.

СЛОВНИКИ

1. Вакарюк Л.О., Панцьо С.Є. Український словотвір у термінах. – Тернопіль, 2007.
2. Ганич Д.І., Олійник І.С. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985.
3. Демська О.М., Кульчицький І.М. Словник омонімів української мови. – Львів, 1977.
4. Етимологічний словник української мови / За ред. І. Мельничука – К., 1982-2012. – Т.І-VI.

5. Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П., Клименко Н.Ф., Критська В.І., Пуздирева Т.К., Романюк Ю.В. Активні ресурси сучасної української номінації: ідеографічний словник нової лексики. – К., 2013.
6. Карпіловська Є.А. Кореневий гніздовий словник української мови. – К., 2002.
7. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Карпіловський В.С., Недозим Т.І. Словник афіксальних морфем української мови. – К., 1998.
8. Клименко Н.Ф., Карпіловська Є.А., Кислюк Л.П. Шкільний словотвірний словник сучасної української мови. – К., 2005.
9. Мазурик Данута. Нове в українській лексиці. – Львів, 2002.
10. Нелюба А. Лексико-словотвірні інновації (2008-2009). Словник. – Харків, 2010.
11. Полюга Л.М. Словник українських морфем. – Львів, 2003.
12. Сікорська З.С. Українсько-російський словотворчий словник. – К., 1974.
13. Словник іншомовних слів. – К., 2000.
14. Словник української мови: у 11-ти т. – К., 1970-1980.
15. Українська мова. Енциклопедія. – К., 2000.
16. Яценко І. Т. Морфемний аналіз: Словник-довідник: У 2 т. – К., 1980-1981.

ЗМІСТ

ВСТУП

ЗМІСТ КУРСУ

I. МОРФЕМІКА

I.1. КЛАСИ МОРФЕМ ТА ЇХ ХАРАКТЕРИСТИКА

Корінь слова

Афіксальні морфеми. Префікси

Суфікси та конфікси

Закінчення

Постфікси. Интерфікси

Афіксоїди

Основа слова

Історичні зміни в морфемній структурі слова

Морфемний розбір, його завдання. Виділення
морфем у питомих і запозичених словах

I.2. ОСОБЛИВОСТІ МОРФЕМНОЇ БУДОВИ СЛІВ ПОВНОЗНАЧНИХ ЧАСТИН МОВИ: ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Морфемний розбір іменників

Морфемний розбір прикметників

Морфемний розбір дієслів

Морфемний розбір прислівників, займенників, числівників

Морфемний розбір слів різних частин мови

Характеристика морфемних словників

II. ДЕРИВАТОЛОГІЯ

II.1. СЛОВОТВІРНА БУДОВА ДЕРИВАТІВ РІЗНИХ СПОСОБІВ ТВОРЕННЯ

Словотвірний розбір. Словотвірна похідність

Словотвірна система

Способи словотворення. Словотвірний розбір дериватів, утворених афіксальними способами

Словотвірний розбір дериватів, утворених складанням і змішаними способами

Словотвірний розбір дериватів, утворених лексико-семантичним і морфолого-синтаксичним способами

Неологізація словотворення. Оказіоналізми й неологізми з погляду дериватології

II. ОСОБЛИВОСТІ СЛОВОТВІРНОЇ БУДОВИ СЛІВ ПОВНОЗНАЧНИХ ЧАСТИН МОВИ: ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ СТУДЕНТІВ

Словотвірний розбір іменників

Словотвірний розбір дієслів

Словотвірний розбір прикметників і прислівників

Словотвірний розбір дериватів різних способів творення

Питання на колоквіум

Література